

บทที่ 3

วิถีชีวิตตามหลักคำสอนพระพุทธศาสนา

จากบทที่แล้วมา แสดงให้เห็นว่าการดำเนินชีวิตที่ดีตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ต้องมีที่พึ่งที่ดีที่เรียกว่า “ที่พึ่งอันเกษม” เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องและมีมีความสุข ซึ่งที่พึ่งดังกล่าวก็คือ พระรัตนตรัย หรือกล่าวโดยรวมก็คือธรรม และธรรมอันเป็นที่พึ่งหรือแนวทางสำหรับดำเนินชีวิตนั้น พระพุทธศาสนาเรียกรวมว่า วินัย ซึ่งแบ่งเป็น 2 ระบบ คือ อาศาเรยวินัย กับ อนาการยวินัย

วิถีชีวิต

รูปแบบหรือวิธีการดำเนินชีวิต ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา 2 รูปแบบ ปรากฏในอรรถกถามงคลสูตร (ขุ.สุตต. 47/161-162 อ.) ว่า

“ที่ชื่อวินัย มี 2 อย่าง คือ อาศาเรยวินัย 1 อนาการยวินัย 1 ในสองอย่างนั้น การเว้นอกุศลกรรมบถ 10 ชื่อว่า อาศาเรยวินัย วินัยนั้นชื่อว่า อันบุคคลศึกษาดีแล้ว ด้วยการไม่ต้องโทษ คือสังกิลีสวินัยนั้น และด้วยการกำหนดคุณแห่งความประพฤติ เชื่อว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลและความสุขในโลกทั้งสอง

ส่วนการไม่ต้องอาบัติ 7 กอง ชื่อว่า อนาการยวินัย แม้อนาการยวินัยนั้น ชื่อว่า อันภิกษุศึกษาดีแล้ว โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล อีกอย่างหนึ่ง ปาวิสุทธิศีล 4 ชื่อว่า อนาการยวินัย อนาการยวินัยนั้น อันภิกษุศึกษาอยู่ โดยประการที่ตนดำรงอยู่ในอนาการยวินัยนั้นแล้ว บรรลุพระอรหัต ชื่อว่าศึกษาดีแล้ว พึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุให้บรรลุโลกิยสุขและโลกุตตรสุข”

และในอรรถกถา (ขุ.ขุ. 39/185 อ.) ว่า

...วินัยของคฤหัสถ์และวินัยของบรรพชิต ชื่อว่าวินัย บรรดาวินัยทั้งสองนั้น การงดเว้นอกุศลกรรมบถ 10 ชื่อว่าวินัยของคฤหัสถ์ วินัยของคฤหัสถ์นั้นคฤหัสถ์ศึกษาดีแล้วในวินัยนั้น

ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้งสอง ด้วยการไม่ต้องกิเลส ความเศร้าหมอง และด้วยการกำหนดคุณ คืออาจารย์

การไม่ต้องอาบัติ 7 กอง ชื่อว่าวินัยของบรรพชิต แม้วินัยของบรรพชิตนั้น อันบรรพชิตศึกษาดีแล้ว โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว หรือปาริสุทธิศีล 4 ชื่อว่าวินัยของบรรพชิต วินัยของบรรพชิตนั้น อันบรรพชิตศึกษาดีแล้ว ด้วยการศึกษาศิลปะที่ดำรงอยู่ในปาริสุทธิศีล 4 นั้นแล้วจะบรรลุพระอรหัตได้ ฟังทราบว่าเป็นมงคลเพราะเป็นเหตุประสบสุขทั้งโลกิยะ ทั้งโลกุตระ...

คำว่า วินัย พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2541:274) ได้อธิบายความหมายไว้ว่า ระเบียบสำหรับกำกับความประพฤติให้เป็นแบบแผนอันหนึ่งอันเดียวกัน

ดังนั้น รูปแบบหรือวิธีการดำเนินชีวิต ตามที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ ได้วางรูปแบบการดำเนินชีวิตไว้ 2 ระบบ คือ

1. อคาริยวินัย เป็นระบบการปฏิบัติหรือการดำเนินชีวิตสำหรับคฤหัสถ์หรือชาวบ้าน
2. อนาคาริยวินัย เป็นระบบการปฏิบัติหรือการดำเนินชีวิตสำหรับบรรพชิตหรือนักบวช

อคาริยวินัย

จากการสืบค้นระบบวิถีชีวิตของคฤหัสถ์หรือแบบชาวบ้าน ปรากฏในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ในพระสูตรต่าง ๆ ดังนี้

1. ทิฏฐธัมมิกัตถะ 4
2. กรรมกิเลส 4
3. อคติ 4
4. อบายมุข 6
5. ทิส 6
6. สังคหัตถุ 4

7. กุศลกรรมบถ 10
8. สัมปรายิกัตถะ 4
9. บุญกิริยาวัตถุ 3
10. ความเจริญ 10

ทฤษฎีสัมมิกัตถะ 4

ปรากฏใน ทิฆมชนสูตร (อ.อฎ. 37/144/560-562) ดังนี้

...ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เป็นคฤหัสถ์ ยังบริโภคกาม อยู่ครองเรือน นอนเบียดบุตร ใช้จันทร์ในแคว้นกาฬิ ยังทรงดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ ยังยินดีเงินและทองอยู่ ข้าแต่พระองค์ ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดแสดงธรรมที่เหมาะสมแก่ข้าพระองค์อัน จะพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในปัจจุบัน เพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในภายหน้าเถิด

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนพัยคัมปัสชะ ธรรม 4 ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในปัจจุบันแก่กุลบุตร 4 ประการ เป็นไฉนคือ อุฏฐานสัมปทา 1 อารักข สัมปทา 1 กัลยาณมิตตตา 1 สมชีวิตา 1

ดูก่อนพัยคัมปัสชะ ก็อุฏฐานสัมปทาเป็นไฉน กุลบุตรในโลกนี้ เลี้ยงชีพด้วยการหมั่น ประกอบการงาน คือ กสิกรรม พาณิชยกรรม โครักษกรรม รับราชการฝ่ายทหาร รับราชการฝ่ายพลเรือน หรือคิดปอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้านในการงานนั้น ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอดส่องอันเป็นอุบายในการงานนั้น สามารถจัดทำได้ ดูก่อนพัยคัมปัสชะ นี้เรียกว่า อุฏฐานสัมปทา

ดูก่อนพัยคัมปัสชะ ก็อารักขสัมปทาเป็นไฉน กุลบุตรในโลกนี้มีโภคทรัพย์ที่หามาได้ ด้วยความขยันหมั่นเพียร สั่งสมด้วยกำลังแขน มีเหงื่อโทรมตัว ชอบธรรม ได้มาโดยธรรม เข้ารักษาคุ้มครองโภคทรัพย์เหล่านั้นไว้ได้พร้อมมูล ด้วยทำไว้ในใจว่า ไฉนหนอ พระราชาไม่พึงริบโภคทรัพย์เหล่านี้ของเรา โจรไม่พึงลัก ไฟไม่พึงไหม้ น้ำไม่พึงพัดไป ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักจะไม่พึงลักไป ดูก่อนพัยคัมปัสชะ นี้เรียกว่า อารักขสัมปทา

คูก่อนพยัคฆปัจชชะ ก็กัลยาณมิตตตาเป็นโฉน กุลบุตรในโลกนี้ อยู่อาศัยในบ้านหรือนิคมใด ย่อมดำรงตน เจริจา สันสนทนากับบุคคลในบ้านหรือนิคมนั้น ซึ่งเป็นคฤหบดี หรือบุตรคฤหบดี เป็นคนหนุ่มหรือคนแก่ ผู้มีสมาจารบริสุทธึ ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาศิล จาคะ ปัญญา ศึกษาศรัทธาสัมปทาตามผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ ศึกษาปัญญาสัมปทาตามผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา คูก่อนพยัคฆปัจชชะ นี้เรียกว่ากัลยาณมิตตตา

คูก่อนพยัคฆปัจชชะ ก็สมชีวิตาเป็นโฉน กุลบุตรในโลกนี้ รู้ทางเจริญแห่งทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์ แล้วเลี้ยงชีพพอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มฟายนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ด้วยคิดว่า รายได้ของเราจักต้องเหนือรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักต้องไม่เหนือรายได้ คูก่อนพยัคฆปัจชชะ เปรียบเหมือนคนซึ่งตราข้งหรือลูกมือคนซึ่งตราข้ง ยกตราข้งขึ้นแล้ว ย่อมลดออกเท่านี้ หรือต้องเพิ่มเข้าเท่านี้ ฉันใด กุลบุตรก็ฉันนั้นเหมือนกัน รู้ทางเจริญและทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์ แล้วเลี้ยงชีพพอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มฟายนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ด้วยคิดว่า รายได้ของเราจักต้องเหนือรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักต้องไม่เหนือรายได้ คูก่อนพยัคฆปัจชชะ ถ้ากุลบุตร ผู้นี้มีรายได้น้อย แต่เลี้ยงชีวิตอย่างโอ้อ่า จะมีผู้ว่าเขาว่า กุลบุตรผู้นี้ใช้โภคทรัพย์เหมือนคนเกี่ยวกินผลมะเดื่อฉะนั้น ก็ถ้ากุลบุตรผู้ที่มีรายได้มาก แต่เลี้ยงชีพอย่างฝืดเคือง จะมีผู้ว่าเขาว่า กุลบุตรผู้นี้จักตายอย่างอนาถา แต่เพราะกุลบุตรผู้นี้รู้ทางเจริญและทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์ แล้วเลี้ยงชีพพอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มฟายนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ด้วยคิดว่า รายได้ของเราจักต้องเหนือรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักต้องไม่เหนือรายได้ คูก่อนพยัคฆปัจชชะ นี้เรียกว่าสมชีวิตา...

จากพระสูตรดังกล่าว ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 284-286) ให้คำอธิบายไว้ดังนี้ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ แปลว่า ประโยชน์ในปัจจุบัน หมายความว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นเหตุที่จะให้ได้ผลที่ต้องการในปัจจุบัน ผลที่ต้องการในปัจจุบันทันตาเห็นนี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไฉตริ เป็นต้น เพราะจำต้องอาศัยให้เกิดความสุขความเจริญตั้งตัวได้ในปัจจุบัน คุณธรรมทั้ง 4 ประการประกอบด้วย

1. อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ในการประกอบกิจเครื่องเลี้ยงชีวิตในการศึกษาเล่าเรียน ในการทำธุระหน้าที่ของตน ทำงานที่เป็นสัมมาอาชีพะให้ทันกาลเวลา เพื่อได้ทรัพย์มาเลี้ยงชีพ การขยันศึกษาเล่าเรียน และทำงานที่ไม่มีโทษให้ถูกต้องเหมาะสมแก่กาลสถานที่ ถูกจังหวะ ย่อมได้ทรัพย์

2. อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วยความหมั่น
ไม่ให้เป็นอันตราย รักษาการงานของตัวเองไม่ให้เสื่อมเสียไป วิธีการรักษาทรัพย์มี 5 อย่างคือ

2.1 รู้จักเก็บ เช่นเก็บไว้ในที่ปลอดภัย

2.2 รู้จักถนอม เช่นของที่พึงแตกหักได้ จะใช้ต้องระวังให้มาก

2.3 รู้จักบูรณะ เช่นของที่ชำรุด คร่ำครา พอละซ่อมแซมได้ก็ไม่ควรทิ้ง ควรบูรณะ
ซ่อมแซมไว้ใช้ต่อไป

2.4 รู้จักเสียดาย เช่น ของที่ยังใช้ได้อยู่ จะเป็นของใหม่หรือเก่าก็ตาม งามไม่งาม
ก็ตาม ไม่ควรทิ้งแล้วหาใหม่ให้เปลืองทรัพย์

2.5 รู้จักทำให้เกิดผลกำไร เช่นมีที่ดินมากก็แบ่งให้เช่าเช่าบ้าง ทำประโยชน์เองบ้าง
เป็นต้น

อนึ่ง ต้องมีสติปัญญา รักษาการงานหน้าที่ของตัวเองไว้มิให้เสื่อมเสียไป คือไม่ประมาท
เลินเล่อ เผลอเพลินไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ต้องมีสติระลึกถึงการงานและหน้าที่ของตนอยู่เสมอ

3. กัลยาณมิตรตตา ความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว คือ คบมิตรที่มีคุณธรรมอันงาม
ตามลักษณะมิตรแท้ ซึ่งจะเป็นกำลังสำคัญที่สุด ในการช่วยแสวงหาทรัพย์ให้เกิดมีมากยิ่งขึ้น
ในการป้องกันรักษาทรัพย์และช่วยให้เป็นผู้รู้จักใช้จ่ายทรัพย์พอสมควร

4. สมชีวิตา ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้ ไม่ให้ฝืดเคืองนัก
ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่จ่ายน้อยเกินไปถึงกับทนอดทนอยากจนปากแห้ง และไม่สุรุ่ยสุร่ายจ่ายมาก
เกินไปจนกินทั้งกินข้าง ต้องรู้จักประมาณฐานะของตนว่า รายรับเท่าไร และควรจ่ายเท่าไร
จึงจะพอดีถ้ารู้จักประมาณจึงจะสำเร็จประโยชน์

กรรมกิลเลส 4

ปรากฏในสังคาลกสูตร (ที.ปา. 16/174/78-79) ดังนี้

...กรรมกิลเลส 4 เป็นไฉน ที่อริยสาวกจะได้แล้ว คู่ก่อนคฤหบดีบุตร กรรมกิลเลสคือ ปาณาติบาต 1 อทินนาทาน 1 กามเมสุมิจฉาจาร 1 มุสาวาท 1 กรรมกิลเลส 4 เหล่านี้ ที่อริยสาวกนั้นจะได้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้สูงสุดศาสดา ครั่งตรัสไวยากรณ์ภายิต นี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปว่า

ปาณาติบาต อทินนาทาน มุสาวาท และการคบหาภรรยาผู้อื่น เรากล่าวว่าเป็นกรรมกิลเลส บัณฑิตทั้งหลายไม่สรรเสริญ...

จากพระสูตรดังกล่าว ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544:277-278) ให้คำอธิบายไว้ดังนี้ กรรมกิลเลส แปลว่า กรรมเครื่องเศร้าหมอง เพราะเป็นเครื่องทำบุคคลผู้ประกอบกรรมเหล่านี้ให้เป็นคนเศร้าหมอง ไม่พองใสสะอาดบริสุทธิ์ คฤหัสถ์ผู้ประกอบกรรมกิลเลสแล้ว ขาดจากความเป็นคฤหัสถ์ที่ดี เป็นที่รังเกียจของบุคคลทั่วไป ประกอบไปด้วย

1. ปาณาติบาต ทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง
2. อทินนาทาน ถูเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ด้วยอาการแห่งขโมย
3. กามเมสุ มิจฉาจาร ประพฤติผิดในกาม
4. มุสาวาท พுகเท็จ

อคติ 4

ปรากฏในสังคาลกสูตร (ที.ปา. 16/176/79-80) ดังนี้

...อริยสาวกไม่ทำบาปกรรมโดยฐานะ 4 เป็นไฉน ปุถุชนถึงฉันทาคติ ย่อมทำกรรมลามก ถึงโทสาคติ ย่อมทำกรรมลามก ถึงโมหาคติ ย่อมทำกรรมลามก ถึงภยาคติ ย่อมทำกรรมลามก คู่ก่อนคฤหบดีบุตร ส่วนอริยสาวก ไม่ถึงฉันทาคติ ไม่ถึงโทสาคติ ไม่ถึงโมหาคติ ไม่ถึงภยาคติ ท่านย่อมไม่ทำกรรมอันลามก

ผู้ใดประพฤติล่วงธรรม เพราะความรัก ความซัง ความกลัว ความหลงขของผู้นั้น
ย่อมเสื่อมเหมือนดวงจันทร์ในข้างแรม”

ผู้ใดไม่ประพฤติล่วงธรรม เพราะความรัก ความซัง ความกลัว ความหลงขของผู้นั้น
ย่อมเจริญแก่ผู้นั้น เหมือนดวงจันทร์ในข้างขึ้น...

จากพระสูตรดังกล่าว ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 77-78) ให้คำอธิบาย
ไว้ดังนี้ คือ อคติ แปลว่า ไม่เดิน ไม่ไป หมายความว่า ไม่ควรเดิน ไม่ควรไป หรือไม่ควรประพฤติ
อคติ ศัพท์นี้ตรงกับภาษาไทยว่า ความลำเอียง ความไม่เที่ยงธรรม ความไม่ยุติธรรม จำแนก
ไว้ 4 ประการคือ

1. ฉันทาคติ แปลว่า ลำเอียงเพราะรักใคร่กัน หรือเพราะชอบพอกัน เช่นการตัดสินคดี
อิทธิฤทธิ์พิพาทต่าง ๆ การแบ่งปันสิ่งของ การพิจารณาให้ยศหรือรางวัล ด้วยอำนาจความพอใจ
รักใคร่กัน โดยตัดสินให้ผู้ที่ชอบพอกันเป็นผู้ชนะทั้ง ๆ ที่ไม่ควรชนะ ให้สิ่งของที่ดี ให้ยศหรือ
รางวัลแก่คนที่ชอบพอกันทั้ง ๆ ที่ไม่ควรจะได้

2. โทษาคติ แปลว่า ลำเอียงเพราะไม่ชอบกัน หรือเพราะโกรธกันเกลียดกัน ซังกัน
เช่นการตัดสินคดีด้วยอำนาจความโกรธเกลียดซัง โดยให้ผู้ที่โกรธกันนั้น เป็นผู้แพ้ทั้ง ๆ ที่ไม่ควรแพ้
ให้ของที่ดีแก่ผู้ที่ตนเกลียดซังทั้ง ๆ ที่เขาควรจะได้ของดี ไม่ให้ยศหรือรางวัลแก่ผู้ที่ไม่ชอบกัน
ทั้ง ๆ ที่เขาควรได้

3. โมหาคติ แปลว่า ความลำเอียงเพราะเขลา หรือเพราะความโง่หลงมกมาย ไม่พิจารณา
ให้ถ่องแท้ว่าอย่างไรถูก อย่างไรผิด อย่างไรควร อย่างไม่ควร เช่นเมื่อได้รับคำฟ้องแล้ว
ยังไม่ทันได้สอบสวนให้รอบคอบ ก็ด่วนตัดสินผิด ๆ พลาด ๆ ขาด ๆ เกิน ๆ ไม่ถูกต้อง ไม่พอดี
ตามที่ควร นี้จัดเป็นการไม่ยุติธรรมประการหนึ่ง

4. ภยาคติ แปลว่า ลำเอียงเพราะกลัวหรือเพราะเกรงใจ เช่น ผู้มีอำนาจทำผิด ผู้พิพากษา
ไม่กล้าตัดสินลงโทษเพราะกลัวเขาจะทำร้ายตอบ หรือผู้น้อยที่อยู่ในความปกครองทำผิด ผู้ปกครอง
ไม่กล้าลงโทษ เพราะเกรงจะขาดเมตตากรุณา หรือกลัวว่าเขาจะเดือดร้อน

อบายมุข 6

ปรากฏในสังคาลสูตร (ที.ปา. 16/178/80-82) ดังนี้

...อริยสาวกไม่เสพทางเสื่อมแห่งโกะทั้งหลายเป็นไหน ดูก่อนคฤหบดีบุตร การเสพน้ำเมา คือ สุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นทางเสื่อมแห่งโกะทั้งหลายประการ 1 การเที่ยวไปในตรอกต่าง ๆ ในเวลากลางคืน เป็นทางเสื่อมแห่งโกะทั้งหลายประการ 1 การเที่ยวดูมหรสพเป็นทางเสื่อมแห่งโกะทั้งหลายประการ 1 การเล่นการพนันอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเป็นทางเสื่อมแห่งโกะทั้งหลายประการ 1 การคบคนชั่ว เป็นมิตร เป็นทางเสื่อมแห่งโกะทั้งหลายประการ 1 ความเกียจคร้าน เป็นทางเสื่อมแห่งโกะทั้งหลายประการ 1

ดูก่อนคฤหบดีบุตร โทษในการเสพน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท 6 ประการ คือ ความเสื่อมทรัพย์อันผู้เสพพึงเห็นเอง 1 ก่อการทะเลาะวิวาท 1 เป็นบ่อเกิดแห่งโรค 1 เป็นเหตุเสียชื่อเสียง 1 เป็นเหตุไม่รู้จักอาย 1 เป็นเหตุทอนกำลังปัญญา 1 ดูก่อนคฤหบดีบุตร โทษ 6 ประการในการเสพน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเหล่านี้แล

ดูก่อนคฤหบดีบุตร โทษในการเที่ยวไปในตรอกต่าง ๆ ในเวลากลางคืน 6 ประการ คือ ชื่อว่าไม่คุ้มครอง ไม่รักษาตัว 1 ชื่อว่าไม่คุ้มครอง ไม่รักษาบุตรภรรยา 1 ชื่อว่าไม่คุ้มครอง ไม่รักษาทรัพย์สมบัติ 1 เป็นที่ระแวงของคนอื่น 1 คำพูดอันไม่จริงในที่นั้น ๆ ย่อมปรากฏในผู้นั้น 1 ทำให้เกิดความลำบากมาก 1 ดูก่อนคฤหบดีบุตร โทษ 6 ประการ ในการเที่ยวไปในตรอกต่าง ๆ ในเวลากลางคืนเหล่านี้แล

ดูก่อนคฤหบดีบุตร โทษในการเที่ยวดูมหรสพ 6 ประการ คือ ราที่ไหนดูไปที่นั่น 1 ขับร้องที่ไหนดูไปที่นั่น 1 ประโคมที่ไหนดูไปที่นั่น 1 เสกที่ไหนดูไปที่นั่น 1 เพลงที่ไหนดูไปที่นั่น 1 เถิดเทิงที่ไหนดูไปที่นั่น 1 ดูก่อนคฤหบดีบุตร โทษ 6 ประการในการเที่ยวดูมหรสพเหล่านี้แล

คูก่อนคฤหบดีบุตร โทษในการเล่นการพนัน อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท 6 ประการ คือ ผู้ชนะยอมก่อเวร 1 ผู้เพี้ย่อมเสียคตทรัพย์ที่เสียไป 1 ความเสื่อมทรัพย์ในปัจจุบัน 1 ถ้อยคำของคนเล่นการพนัน ซึ่งไปพูดที่ประชุมฟังไม่ขึ้น 1 ถูกมิตรอำมาตย์หมิ่นประมาท 1 ไม่มีใครประสงค์จะแต่งงานด้วย เพราะเห็นว่าชายนักเลงเล่นการพนันไม่สามารถจะเลี้ยงภรรยา 1 คูก่อนคฤหบดีบุตร โทษ 6 ประการในการเล่นการพนันอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเหล่านี้แล

คูก่อนคฤหบดีบุตร โทษในการคบคนชั่วเป็นมิตร 6 ประการคือ นำให้เป็นนักเลงการพนัน 1 นำให้เป็นนักเลงเจ้าชู้ 1 นำให้เป็นนักเลงเหล่า 1 นำให้เป็นคนหลงผู้อื่นด้วยของปลอม 1 นำให้เป็นคนโกงเขาซึ่งหน้า 1 นำให้เป็นคนหัวไม้ 1 คูก่อนคฤหบดีบุตร โทษ 6 ประการในการคบคนชั่วเป็นมิตรเหล่านี้แล

คูก่อนคฤหบดีบุตร โทษในการเกียจคร้าน 6 ประการ คือ มักให้อ้างว่าหนาวนักแล้วไม่ทำงาน 1 มักให้อ้างว่าร้อนนักแล้วไม่ทำงาน 1 มักให้อ้างว่าเย็นแล้วแล้วไม่ทำงาน 1 มักให้อ้างว่ายังเข้าอยู่ แล้วไม่ทำงาน 1 มักให้อ้างว่าหิวนักแล้วไม่ทำงาน 1 มักให้อ้างว่ากระหายนัก แล้วไม่ทำงาน 1 เมื่อเขามากไปด้วยการอ้างเหตุผลเพี้ยนการงานอยู่อย่างนี้ โภคะที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ถึงความเสื่อมสิ้นไป คูก่อนคฤหบดีบุตร โทษ 6 ประการในการเกียจคร้านเหล่านี้แล...

จากพระสูตรดังกล่าว ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 348-352) ให้คำอธิบายไว้ดังนี้ คือ อบายมุข 6 แปลว่า เหตุเครื่องนิบหนาย 6 ในอรรถกถา (ที.ปา. 16/101 อ.) ให้คำอธิบายสรุปได้ว่า

1. คิมน้ำเมา คือการคิมนสุรา เมรัย และการเสพยาเสพติดให้โทษต่าง ๆ มีโทษไม่น้อยกว่า 6 อย่าง คือ เป็นเหตุให้เสื่อมทรัพย์ ทะเลาะวิวาท เป็นโรครภัย เสื่อมเสียชื่อเสียง ไม่รู้จักอาย และบั่นทอนปัญญา

2. เที้ยกลางคืน คือการเที่ยวไปในตรอก ในซอยต่าง ๆ เวลากลางคืน ด้วยความคึกคะนอง ผู้ประมาทมัวเมา มีโทษไม่น้อยกว่า 6 อย่าง คือ ได้ชื่อว่าไม่รักษาตัว ไม่รักครอบครัว ไม่รักษาทรัพย์สมบัติ เป็นที่ระแวงสงสัย มักถูกใส่ความ และท้ายที่สุดเกิดความลำบาก และประสบกับทุกข์

3. เกี่ยวกับการเล่น คือการเที่ยวชมหรศพ การเล่นรื่นเริงประเภทต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดลุ่มหลงมัวเมาเพลิดเพลิด ดูแล้วก็คิดใจ อยากไปคู่อีก มีมหรสพที่ไหนก็ไปที่นั่น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็มิแต่เสีย เช่นเสียเวลาทำงาน เสียเวลาพักผ่อนหลับนอน เสียค่าพาหนะ เสียค่าผ่านประตู เสียค่าของกินจิบจิบ คุณคนเดียวไม่สนุก ต้องมีเพื่อนด้วย ต้องจ่ายค่าต่าง ๆ ให้เพื่อนด้วย เพื่อนเพศเดียวกันไม่สนุก ต้องมีเพื่อนต่างเพศ ก็ต้องเสียทรัพย์พิเศษต่อไปอีก แม้เสียทรัพย์มาก็ไม่เสียหาย เพราะฝึการเล่นเข้าสิงอยู่ในจิตเสียแล้วจึงอดไม่ได้ มีการเล่นที่ไหนพอจะไปดูได้ ก็ไป จึงต้องมีโทษเสียหลายแห่ง ตามจำนวนที่เที่ยวไปดูไม่น้อยกว่า 6 แห่ง ได้แก่ ฟ้อนรำ ขับร้อง ดิดสีตีเป่า เสภา เพลง และเถิดเทิง

4. เล่นการพนัน คือการเล่นพนันขันต่อ มิได้มีเสียทรัพย์ เช่น เล่นไพ่ เล่นโป เล่นม้า เล่นมวย เล่นหอย เล่นเบอร์เป็นต้น มิโทษไม่น้อยกว่า 6 อย่าง ได้แก่ ผู้ชนะยอมก่อเวร ผู้แพ้ยอมโศกเศร้า เสียทรัพย์ ไม่มีใครเชื่อฟังคำพูด ถูกติฉินนินทา และไม่มีใครปรารถนาจะเป็นคู่ครองด้วย

5. คบคนชั่วเป็นมิตร คือร่วมพรรคร่วมพวกกับคนพาลเกเร ย่อมถูกคนชั่วชักจูงไปในทางชั่ว มิโทษตามบุคคลที่คบไม่น้อยกว่า 6 อย่าง ได้แก่ นักเลงพนัน นักเลงเจ้าชู้ นักเลงเหล้า นักลวง นักโกง นักเลงหัวไม้ ซึ่งไม่เข้าพวกกับกลุ่มที่เป็นคนดี

6. เกียจคร้านทำงาน คือไม่ขยันทำงานตามเวลาและหน้าที่ ปล่อยงานให้ล่วงเลยเวลาคั่งค้างอาดูกล ทำให้ไม่เหมาะสม ไม่ทำหรือทำเยาะแหยะย่อหย่อน ชอบนอนตามสบาย ในกลางวัน ไม่ขยันทำในกลางคืน พระอาทิตย์ไม่โผล่ทอแสงทแยงตาก็หาลุกขึ้นไม่ เขาปลุกให้ลุกขึ้นทำงานแต่เช้าก็กล่าวอ้างว่า หนาวนัก กระจกจะแตกอยู่แล้ว พวกแกไปทำก่อนเถอะฉันจะไปทีหลัง แล้วก็นั่งผิงไฟ ไม่ยอมทำงาน นี่เป็นตัวอย่างของคนเกียจคร้านชอบอ้างเดชแล้วไม่ทำงาน

เมื่อบุคคลมัวประมาท มักอ้างเดชแบบนักเลงอยู่อย่างนี้ ทรัพย์ที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น ที่เกิดมีอยู่แล้ว ย่อมจะเสื่อมสิ้นไป ก็ไม่อาจตั้งตัวได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า

อตีสิต์ อติอุณห์

อติสายมิต์ อหุ

อิติ วิสภูฏกมฺมุนเต

อตฺถา อจฺเจนฺติ มาณเว

ประโยชน์คือทรัพย์สิน ย่อมล่วงเลยบุคคลผู้มักอ้างเลขว่า หนานัก ร้อนนัก เป็นต้น แล้วละทิ้งการงาน

จึงเป็นอันว่า ผู้เกี่ยวข้องกันทำการงานมีโทษ คือยากจน เพราะมีอ้างเลขไม่น้อยกว่า 6 อย่าง คือ หนานัก ร้อนเกิน ยังเข้ามีเดเกิน ย่ำเย็น หิวนัก และกระหายนัก

ทิส 6

ปรากฏในสังคกสูตร (ที.ปา. 16/198-206/87-93) ดังนี้

...ดูก่อนคฤหบดีบุตร กौरยสาวกเป็นผู้ปกปิดทิสทั้ง 6 อย่างไร ท่านพึงทราบทิส 6 เหล่านี้คือ พึงทราบมารดาบิดาว่า เป็นทิสเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิสเบื้องขวา บุตรและภรรยา เป็นทิสเบื้องหลัง มิตร และอำมาตย์เป็นทิสเบื้องซ้าย ทาสและกรรมกรเป็นทิสเบื้องต่ำ สมณพราหมณ์ เป็นทิสเบื้องบน

ดูก่อนคฤหบดีบุตร มารดาบิดา เป็นทิสเบื้องหน้า อันบุตรธิดาพึงบำรุงด้วยสถาน 5 คือ ด้วยตั้งใจว่า ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ 1 จักรับทำกิจของท่าน 1 จักดำรงวงศ์ตระกูล 1 จักปฏิบัติตนให้เป็นผู้สมควรรับทรัพย์สินมรดก 1 เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน 1

ดูก่อนคฤหบดีบุตร มารดาบิดา ผู้เป็นทิสเบื้องหน้า อันบุตรพึงบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้วย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน 5 คือ ห้ามจากความชั่ว 1 ให้ตั้งอยู่ในความดี 1 ให้ศึกษา ศิลปวิทยา 1 หากภรรยาที่สมควรให้ 1 มอบทรัพย์สินให้ในสมัย 1

ดูก่อนคฤหบดีบุตร มารดาบิดา ผู้เป็นทิสเบื้องหน้า อันบุตรบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้วย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน 5 เหล่านี้ ทิสเบื้องหน้านั้น ชื่อว่า อันบุตรปกปิด ให้เกษมสำราญ ให้ไม่มีภัยด้วยประการจะนี้

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวา อันศิษย์บำรุงด้วยสถาน 5 คือ ด้วยลูกขึ้น
ขึ้นรับ 1 ด้วยเข้าไปยื่นคอยต้อนรับ 1 ด้วยการเชื่อฟัง 1 ด้วยการปรนนิบัติ 1 ด้วยการ
เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวา อันศิษย์ฟังบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้ว
ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถาน 5 คือ แนะนำ 1 ให้เรียนดี 1 บอกศิษย์ด้วยดีในศิลปวิทยา
ทั้งหมด 1 ยกย่องให้ปรากฏในเพื่อนฝูง 1 ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวา อันศิษย์บำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้ว
ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถาน 5 เหล่านี้ ทิศเบื้องขวานั้น ชื่อว่า อันศิษย์ปกปิด
ให้เกษมสำราญ ให้ไม่มีภัยด้วยประการฉะนี้

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลัง อันสามีฟังบำรุงด้วยสถาน 5 คือ ด้วยยกย่องว่า
เป็นภรรยา 1 ด้วยไม่ดูหมิ่น 1 ด้วยไม่ประพฤตินอกใจ 1 ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้ 1
ด้วยให้เครื่องแต่งตัว 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลัง อันสามีบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้ว
ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยสถาน 5 คือ จัดการงานดี 1 สงเคราะห์คนข้างเคียงสามีดี 1
ไม่ประพฤตินอกใจสามี 1 รักษาทรัพย์ที่สามีหามาให้ 1 ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการ
ทั้งปวง 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลัง อันสามีบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้ว
ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยสถาน 5 เหล่านี้ ทิศเบื้องหลังนั้น ชื่อว่า อันสามีปกปิดให้เกษมสำราญ
ให้ไม่มีภัยด้วยประการฉะนี้

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร มิตรผู้เป็นทิศเบื้องซ้าย อันกุลบุตรฟังบำรุงด้วยสถาน 5 คือ ด้วย
การให้ปัน 1 ด้วยเจรจาถ้อยคำเป็นที่รัก 1 ด้วยประพฤติประโยชน์ 1 ด้วยความเป็นผู้มี
ตนเสมอ 1 ด้วยไม่แก่งกล่าวให้คลาดจากความเป็นจริง 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร มิตรผู้เป็นทิศเบื้องซ้าย อันกฤษบุตรบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้ว
 ย่อมอนุเคราะห์กฤษบุตรด้วยสถาน 5 คือ รักษามิตรผู้ประมาทแล้ว 1 รักษาทรัพย์ของมิตร
 ผู้ประมาทแล้ว 1 เมื่อมิตรมีภัย เอาเป็นที่พึ่งพำนักได้ 1 ไม่ละทิ้งในยามวิบัติ 1 นับถือ
 ตลอดถึงวงศ์ตระกูลของมิตร 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร มิตรผู้เป็นทิศเบื้องซ้าย อันกฤษบุตรบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้ว
 ย่อมอนุเคราะห์กฤษบุตรด้วยสถาน 5 เหล่านี้ ทิศเบื้องซ้ายนั้น เชื่อว่า อันกฤษบุตรปกปิด
 ให้เกษมสำราญ ให้ไม่มีภัยด้วยประการฉะนี้

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร ทาสกรรมกร ผู้เป็นทิศเบื้องต่ำ อันนายพึงบำรุงด้วยสถาน 5 คือ
 ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง 1 ด้วยให้อาหารและรางวัล 1 ด้วยรักษา
 ในคราวเจ็บไข้ 1 ด้วยแจกของมีรสแปลกประหลาดให้ 1 ด้วยปล่อยยให้ในสมัย 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร ทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องต่ำ อันนายบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้ว
 ย่อมอนุเคราะห์นายด้วยสถาน 5 คือ ลูกขึ้นทำการงานก่อนนาย 1 เลิกการงานทีหลังนาย 1
 ถือเอาแต่ของทีนายให้ 1 ทำการงานให้ดีขึ้น 1 นำคุณของนายไปสรรเสริญ 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร ทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องต่ำ อันนายบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่านี้แล้ว
 ย่อมอนุเคราะห์นายด้วยสถาน 5 เหล่านี้ ทิศเบื้องต่ำนั้น เชื่อว่า อันนายปกปิดให้เกษมสำราญ
 ไม่ให้มีภัยด้วยประการฉะนี้

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบน อันกฤษบุตรพึงบำรุงด้วยสถาน 5
 คือ ด้วยกายกรรมประกอบด้วยเมตตา 1 ด้วยวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา 1 ด้วย
 มโนกรรมประกอบด้วยเมตตา 1 ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู 1 ด้วยให้อามิสทาน
 หนึ่งๆ 1

คู่ก่อนคฤหบดีบุตร สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบน อันกฤษบุตรบำรุงด้วยสถาน 5 เหล่า
 นี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กฤษบุตรด้วยสถาน 6 เหล่านี้ คือ ห้ามจากความชั่ว 1 ให้ตั้งอยู่ใน
 ความดี 1 อนุเคราะห์ด้วยใจงาม 1 ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง 1 ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง 1
 บอกทางสวรรค์ให้ 1

คู่อ่อนคฤหบดีบุตร สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบนอันกุลบุตรบำรุงแล้วด้วยสถาน 5 เหล่านี้
 ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยสถาน 6 เหล่านี้ ทิศเบื้องบนนั้นชื่อว่า อันกุลบุตรปกปิด
 ให้เกษมสำราญให้ไม่มีภัย ด้วยประการฉะนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระสุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณ์ภยันตรายนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถา
 ประพันธ์ต่อไปอีกว่า

มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง
 มิตรอำมาตย์เป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องต่ำ สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน
 คฤหบดีในตระกูล ผู้สามารถพึงนอบน้อมทิศเหล่านี้...

ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 337-345) ให้คำอธิบายไว้ดังนี้ คือ

1. ปุรัตถิมทิศ คือ ทิศเบื้องหน้า มารดาบิดา

เป็นหน้าที่ของบุตร อันบุตรพึงไหว้คือบำรุงด้วยสถาน 5 คือ

- 1) ท่านได้เลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ (ด้วยความกตัญญูทเวทิตี)
- 2) ทำกิจของท่าน (คือเมื่อกิจการเกิดขึ้นก็ช่วยเหลือ ไม่เฉยเมย)
- 3) ดำรงวงศ์สกุล (คือรักษาเกียรติ-ขนบธรรมเนียมของสกุลไว้มิให้เสื่อม)
- 4) ประพฤติตนให้เป็นคนควรรับทรัพย์มรดก (คือไม่ประพฤติเป็นคนเสเพล)
- 5) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน (ด้วยความกตัญญูทเวทิตี)

มารดาบิดาได้รับบำรุงฉะนี้แล้ว ย่อมไหว้คืออนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน 5

- 1) ห้ามมิให้ทำความชั่ว (คือชี้ให้รู้จักผิด-ชั่วแล้ว ห้ามมิให้ทำผิด-ชั่ว)
- 2) ให้ตั้งอยู่ในความดี (คือสอนให้รู้จักดี ส่งเสริมให้ทำดี ทำดีให้ดูเป็นตัวอย่างด้วย)
- 3) ให้ศึกษาศิลปวิทยา (คือสละทรัพย์ ให้ศึกษาจนมีวิชาพาตัวรอดได้)

4) หากรรษา (หรือสามี) ที่สมควรให้ (คือเมื่อถึงเวลาที่แนะนำให้นุตรรัฐจักสตรี-บุรุษ ซึ่งเป็นคนดีอันสมควรจะแต่งงานกันได้)

5) มอบทรัพย์ให้ในสมัย (เช่นคราวแต่งงานก็มอบทรัพย์ให้เป็นทุนสำหรับตั้งตัว เป็นต้น)

2. ทักขินทิส คือ ทิศเบื้องขวา อาจารย์

เป็นหน้าที่ของศิษย์ อันศิษย์พึงไหว้คือบำรุงด้วยสถาน 5

1) ลูกขึ้นยืนรับ (คือคอยต้อนรับหรือตามส่งเมื่อท่านมาหรือไป)

2) เข้าไปยืนคอยรับใช้ (คือเอาใจใส่ดูแลช่วยเหลือการงานของท่าน แม้ท่านจะใช้หรือมิได้ใช้ให้ทำ ถ้าเห็นเป็นการสมควรก็ทำ)

3) เชื้อเพลิง (คือตั้งอยู่ในโอวาของท่าน ว่าง่ายสอนง่าย ไม่ดื้อ)

4) อุปัฏฐาก (คือยามท่านเจ็บป่วย ก็ช่วยรักษาพยาบาล บิบนวด เป็นต้น)

5) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ (คือเคารพศิลปวิทยาและผู้สอน ไม่ดูหมิ่น ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนจริง ๆ)

อาจารย์ได้รับบำรุงขณะนี้แล้ว ย่อมไหว้คืออนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถาน 5

1) แนะนำดี (คือสั่งสอนให้ทำดี ให้ตั้งอยู่ในศีล ในธรรม ไม่สอนในทางชั่ว)

2) ให้เรียนดี (คือให้เรียนวิชาที่ช่วยให้ตั้งตัวได้ดีในโลกทั้ง 2)

3) บอกศิลป์ให้สิ้นเชิง (คือไม่ปิดบังอำพรางศิลปบางอย่างไว้มิให้ศิษย์รู้)

4) ยกย่องให้ปรากฏในเพื่อนฝูง (คือให้รางวัล หรือประกาศเกียรติคุณ)

5) ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย (คือจะไปทางทิศไหนก็ไม่ให้อดอยาก โดยฝากฝังเพื่อนหรือผู้ใดผู้หนึ่งให้อำนวยความสะดวก และให้มีความปลอดภัย)

3. ปัจฉิมทิส คือทิศเบื้องหลัง ภรรยา

เป็นหน้าที่ของสามี อันสามีพึงไหว้คือบำรุงด้วยสถาน 5

1) ยกย่องนับถือว่าเป็นภรรยา (คือเลี้ยงดูให้มีความสุข ไม่ขัดใจกัน ให้รางวัลหรือสรรเสริญตามสมควร)

2) ไม่คูหมิ่น (คือไม่พูดจาถูกใจให้เจ็บช้ำน้ำใจ ไม่นินทาให้ใครฟัง)

3) ไม่ประพฤติกว้างใจ (คือไม่คบหาหญิงอื่นในทางชู้สาว)

4) มอบความเป็นใหญ่ให้ (คือมอบให้เป็นที่อิสระในกิจการภายในบ้าน)

5) ให้เครื่องแต่งตัว (คือหาเครื่องแต่งตัวมาให้ หรือให้ทรัพย์ไปหาเองตามชอบใจในโอกาสต่างๆ)

ภรรยาได้รับบำรุงขณะนี้แล้ว ย่อมไหว้คืออนุเคราะห์ภรรยาด้วยสถาน 5

1) จัดการงานดี (คือฉลาดสามารถจัดระเบียบการงานในบ้านให้ดียิ่ง ๆ ขึ้น)

2) สงเคราะห์คนข้างเคียงของผัวดี (คือให้ความช่วยเหลือพ่อแม่ มิตร สหาย ญาติของผัวด้วยความเต็มใจ ไม่รังเกียจ)

3) ไม่ประพฤติกว้างใจผัว (คือไม่นอกใจไปคบชายอื่นในทางชู้สาว)

4) รักษาทรัพย์สินที่ผิวหามาได้ไว้ (คือเก็บไว้และใช้จ่ายพอสมควร ไม่สุรุ่ยสุร่าย ไม่ผลาญทรัพย์สินด้วยขอบายมุขทุกประเภท และต้องสงวนบูรณะของใช้ให้มั่นคง)

5) ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง (คือเอาใจใส่ทำงานทั้งภายในบ้านทั้งภายนอกบ้าน ตามหน้าที่ ไม่เกียจคร้านสันหลังยาวเอาแต่นอน หรือแต่งตัว เที๋ยว คุยตลอดวัน)

4. อุตตรทิส คือทิสเบื้องซ้าย มิตร

เป็นหน้าที่ของกุลบุตร อัญกุลบุตรพึงไหว้คือบำรุงด้วยสถาน 5

- 1) ให้ปัน (คือมีใจกว้าง แบ่งของ ของตนปันให้แก่มิตร ตามสมควร)
- 2) เจรจาคด้วยคำไพเราะ (คือพูดจาแต่ถ้อยคำดีมีประโยชน์ และถูกกาลเทศะ)
- 3) ประพฤติประโยชน์ (คือทำพูดคิดช่วยเหลือมิตรตามกำลังและโอกาส)
- 4) เป็นผู้มีตนสม่ำเสมอ (คือเมื่อตนได้ดีมีลาภยศก็ไม่หยิ่ง มิตรตกอับไม่ทับถม ประครองตนให้เสมอต้นเสมอปลาย)
- 5) ไม่แก่งกล่าวให้คลาดจากความเป็นจริง (คือมีความซื่อสัตย์ต่อมิตร ไม่คิดคดทรยศหักหลังมิตร ไม่อิจฉาริษยาต่อมิตร)

มิตรได้รับบำรุงเช่นนี้แล้ว ย่อมไหว้คืออนุเคราะห์กุลบุตรด้วยสถาน 5

- 1) รักษามิตรผู้ประมาทแล้ว (คือเมื่อมิตรเลินเล่อหลงผิด ก็หาทางให้ถอนตัวกลับมา ในทางถูก เช่นให้เลิกจากเป็นนักเลงเล่นการพนัน เป็นต้น)
- 2) รักษาทรัพย์สินของมิตรผู้ประมาทแล้ว (คือเมื่อมิตรหลงผิด เช่น ติดการพนัน เป็นต้น จนต้องขายทรัพย์สินสมบัติ ก็ช่วยซื้อไว้ก่อน แล้วขายคืนให้ภายหลังโดยไม่คิดกำไร)

3) เมื่อมีภัยเอาเป็นที่พึ่งพำนักได้ (คือเมื่อมิตรประสบอัคคีภัยเป็นต้น ก็ยินดีช่วยเหลือเกื้อกูล ให้มิตรรู้สึกเย็นใจ ในยามเดือดร้อน)

4) ไม่ละทิ้งในยามวิบัติ (คือไม่เมินเฉยในยามมิตรตกทุกข์ได้ยาก)

5) นับถือตลอดถึงวงศ์ของมิตร (คือเคารพนับถือ ให้เกียรติ ไม่เหยียดหยาม ตลอดถึงเทือกเถาเหล่ากอของมิตร)

5. เภฏฐิมทิส คือทิศเบื้องต่ำ บ่าว ลูกจ้าง

เป็นหน้าที่ของนายจ้าง พึงไหว้คือบำรุงด้วยสถาน 5

1) จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง (คือให้งานพอดีกับกำลังความรู้ความสามารถและเวลา)

2) ให้อาหารและรางวัล (คือตอบแทนความเหน็ดเหนื่อยด้วยข้าวปลาอาหารหรือทรัพย์สินค่าอาหารเป็นต้น และให้รางวัลเป็นพิเศษตามสมควร)

3) รักษาพยาบาลในเวลาเจ็บไข้ (คือมีสวัสดิการ ถึงคราวเจ็บไข้ได้ป่วย ก็ช่วยเหลือรักษา มิใช่ว่า “ดีแต่ไข้เจ็บไข้ไม่รักษา”)

4) แจกของมีรสแปลกประหลาดให้กิน (คือหาของดีมีรสแปลกมาแจกคนไข้หรือลูกจ้าง ให้เขาได้กินบ้างในบางคราว)

5) ปล່อยในสมัย (คือปล່อยให้เขาพักผ่อนหย่อนใจ ในสมัยเทศกาลต่าง ๆ หรือในเมื่อเขาสามารถแล้ว ลาออกไปประกอบอาชีพส่วนตัวก็ปล່อยไป)

บ่าวหรือคนไข้ และลูกจ้าง ได้รับบำรุงฉะนี้แล้ว ย่อมไหว้คืออนุเคราะห์นาย-นายจ้าง ด้วยสถาน 5

- 1) ลูกชิ้นทำงานก่อนนาย (คือมีใจกว้าง รักงาน รักนาย-นายจ้าง ขยันลูกชิ้นทำงานก่อนนาย-นายจ้าง หรือก่อนเวลาที่กำหนดไว้)
- 2) เลิกการงานทีหลังนาย-นายจ้าง (คือไม่เลิกงานก่อนนาย-นายจ้าง หรือไม่เลิกงานก่อนเวลาที่กำหนดไว้ แต่เลิกทีหลังนาย-นายจ้าง หรือเลิกหลังเวลาที่กำหนดไว้)
- 3) ถือเอาแต่ของทีนาย-นายจ้างให้ (คือไม่มั่งง่ายมือไว หยิบฉวยเอาของทีนาย-นายจ้างยังไม่อนุญาตให้)
- 4) ทำการงานให้ดีขึ้น (คือใช้ปัญญาปรับปรุงการทำงานให้เสร็จเรียบร้อยและรวดเร็วขึ้น ทำงานให้ได้มากยิ่งขึ้น ประหยัดเวลาได้มากเข้า)
- 5) นำคุณนาย-นายจ้างไปสรรเสริญในที่นั้น ๆ (คือไปที่ใด ๆ ก็นำเอาความดีของนาย-นายจ้าง ไปสรรเสริญพูดคุยยกย่อง แต่ไม่ควรนำเอาความไม่ดีของนาย-นายจ้าง ไปนินทาเป็นอันขาด)

6. อุปริมทิส คือทิสเบื้องบน สมณพราหมณ์

เป็นหน้าที่ของกุลบุตร อัญกุลบุตรพึงไหว้คือบำรุงด้วยสถาน 5

- 1) กายกรรม คือทำอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
- 2) วชิกรรม คือพูดอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
- 3) มโนกรรม คือคิดอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
- 4) ไม่ปิดประตู (คือไม่ห้ามมิให้เข้าบ้านเรือน แต่อนุญาต กล่าวคือยินดีต้อนรับ อารธนาให้เข้าบ้านได้)
- 5) ให้อามิสทาน (คือถวายปัจจัย 4 ที่จำเป็นในชีวิต)

สมณพราหมณ์ได้รับบำรุงฉะนี้แล้ว ย่อมไหว้คืออนุเคราะห์กุศลบุตรด้วยสถาน 6

- 1) ห้ามไม่ให้กระทำความชั่ว (คือสอนให้รู้จักความชั่ว ให้เห็นโทษของความชั่ว แล้วห้ามมิให้ทำความชั่ว)
- 2) ให้ตั้งอยู่ในความดี (คือสอนให้รู้จักความดี ให้เห็นผลดีของความดี แล้วแนะนำให้ตั้งตนอยู่ในความดี)
- 3) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม (คือมีความหวังดี มีเมตตาจิตแนะนำในการประกอบอาชีพที่ไม่มีโทษทางกฎหมาย และทางศาสนา)
- 4) ให้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง (คือนำเรื่องที่เป็นประโยชน์ เรื่องใหม่ ๆ มาเล่าให้ฟัง ปลุกใจให้ตื่นทันต่อเหตุการณ์)
- 5) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง (คือสอนให้ละเอียดลออ ให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ตามความจริงของสิ่งนั้น ๆ ไม่สอนให้คลุมเครือ)
- 6) บอกทางสวรรค์ให้ (คือสอนให้ปฏิบัติถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา อันเป็นทางไปสู่คติโลกสวรรค์)

6. สังคหวัตถุ 4 ปรากฏในสังคหสูตร (อ.จตุก. 35/32/117-119) ดังนี้

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังคหวัตถุ (ธรรมเป็นเครื่องสงเคราะห์) 4 ประการนี้ สังคหวัตถุ 4 ประการ คือ ทาน (การให้ปัน) 1 เปยยวัชชะ (เจรจาไพเราะ) 1 อัถลจรिया (บำเพ็ญประโยชน์ต่อกัน) 1 สมานัตตตา (ความวางตนสม่ำเสมอ) 1 นี้แล ภิกษุทั้งหลาย สังคหวัตถุ 4 ประการ

การให้ปัน 1 เจรจาไพเราะ 1 บำเพ็ญประโยชน์ 1 ความวางตนสม่ำเสมอในธรรมนั้น ๆ ตามควร 1 เหล่านี้แลเป็นธรรมเครื่องสงเคราะห์ในโลก เหมือนสลัก (ที่หว่านพลา) คุมรถ ที่เล่นไปอยู่ฉะนั้น ถ้าธรรมเครื่องสงเคราะห์เหล่านี้ไม่มีไซ้ มารดาหรือบิดาก็จะไม่ฟัง ได้รับความนับถือหรือบูชา เพราะเหตุบุตร ก็เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลายยังเกลียดแล

ธรรมเครื่องสงเคราะห์เหล่านี้อยู่ เพราะเหตุนี้บัณฑิตเหล่านี้ จึงได้ถึงความเป็นใหญ่ และเป็นที่น่าสรรเสริญ...

จากพระสูตรดังกล่าว ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 296-298) ให้คำอธิบายไว้ ดังนี้ คือ สังคหัตถุ แปลว่า เครื่องยึดเหนี่ยว หมายความว่า คุณธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยว นำใจของผู้อื่นไว้ได้ คือเป็นเครื่องก่อให้เกิดความรักความสามัคคีกลมเกลียวสนิทสนมยิ่ง ๆ ขึ้น และผูกพันให้มั่นคงตลอดไป เหมือนเพลาธรรตริงล้อไว้แน่นกำลังหมุนก็พาให้วิ่งไปได้ ถ้าขาดคุณธรรมเหล่านี้ ความรัก-สามัคคีก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วก็สลายไป ประกอบไปด้วย

1. ทาน แปลว่า การให้ ในที่นี้หมายถึงเอาให้สิ่งของของตนแก่คนที่ควรให้ปัน

คนที่ควรให้ขึ้นอยู่กับเจตนาของผู้ให้ เช่น ผู้ใหญ่มีมารดา บิดา เป็นต้น เจตนา คือจงใจจะอนุเคราะห์บุตรธิดา เป็นต้น บุตรธิดาเป็นต้นก็เป็นคนที่บิดามารดาควรให้

ถ้าผู้น้อยมีบุตรธิดาเป็นต้น เจตนาจะตอบแทนคุณมารดาบิดาเป็นต้น มารดาบิดาเป็นต้น ก็เป็นคนที่บุตรธิดาควรให้

ถ้าผู้ใหญ่หรือผู้น้อยก็ตาม ญาติ มิตร เศรษฐี หรือยาก ก็ตาม เจตนายึดเหนี่ยว นำใจของใครผู้ใด ผู้นั้นแหละเป็นคนที่เขาควรให้ปัน

การให้ในสังคหัตถุนี้ หมายถึงการแบ่งให้ เฉลี่ยให้ ปันให้ เพื่อแสดงอัชฌาสัยไมตรี ผูกสามัคคีกันไว้

2. ปิยวาจา แปลว่า เจรจาคำอ่อนหวาน หมายถึงพูดคำที่สุภาพอ่อนโยน และเป็นคำ ที่มีประโยชน์ที่ผู้ฟังได้ฟังแล้วชื่นใจ สบายใจ เห็นประโยชน์ในคำพูดนั้น แล้วมีกำลังใจที่จะ บำเพ็ญคุณงามความดีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ฉะนั้น คำพูดใด ๆ ที่ไพเราะจับใจ พูดถูกกาลเทศะและเป็น ประโยชน์แก่ผู้ฟัง สามารถยึดเหนี่ยวใจของผู้ฟังไว้ได้ คำพูดนั้นชื่อว่า ปิยวาจา

3. อัคคจริยา แปลว่า ประพฤติประโยชน์ หมายความว่า บำเพ็ญตนให้เป็นคนมีประโยชน์ต่อผู้อื่น โดยที่ฝึกฝนตนเองให้มีความรู้ความสามารถ ตั้งตัวได้ตามควรแก่วัยนั้น ๆ แล้ว ย่ำกำลังความรู้ ความสามารถ กำลังกาย และกำลังทรัพย์ ออกไปช่วยผู้อื่นตามสมควรแก่โอกาส เพื่อแสดงอัธยาศัยไมตรีอันน่ารักน่านับถือ เช่นในคราวเกิดเหตุขึ้นแก่เพื่อนนักเรียน เพื่อนบ้าน เป็นต้น ก็ไม่นั่งนิ่งดูคายน ต้องขนขวายช่วยเหลือ

4. สมานัตตตา แปลว่า ความเป็นคนมีตนสม่ำเสมอ หมายความว่า ไม่ถือตัว คือไม่หยิ่งจองหองในเมื่อได้ดีมีฐานะ และไม่ปล่อยตัว คือไม่ประพฤติตัวต่ำต้อยน้อยหน้าลงมาจนเกินงาม เมื่อไม่ถือตัวและไม่ปล่อยตัวแล้ว ต้องวางตัวให้สมกับฐานะ ผู้อยู่ในฐานะผู้ใหญ่ก็ต้องวางตัวให้สมกับเป็นผู้ใหญ่ เช่นมีเมตตากรุณาสงเคราะห์ผู้น้อย เป็นผู้ใหญ่มิมีความรู้มาก ยศศักดิ์สูง มีทรัพย์มาก ก็ต้องวางตัวให้สมกับเป็นผู้ใหญ่ เช่นมีความอ่อนน้อมถ่อมตน วาง่าย สอนง่าย เคารพยำเกรงต่อผู้ใหญ่ โดยวัย โดยคุณ โดยชาติ เป็นผู้เสมอกันก็ต้องวางตัวให้สมกับเป็นผู้เสมอกัน เช่นวางตัวไว้ในคุณลักษณะของมิตรแท้

กุศลกรรมบถ 10

ในเนื้อหาใจความของอกุศลกรรม อกุศลมูล และกุศลกรรม กุศลมูลนี้ปรากฏอยู่ในสัมมาทิฏฐิสูตร (ม.มู. 17/ 111/520) ดังนี้คือ

...อกุศลคืออะไรเล่า คุณ? อกุศลคือ ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) 1 อทินนาทาน (การลักของเขา) 1 กามสุมิฉาจาร (การประพฤตินิโคตในกาม) 1 มุสาวาท (พูดเท็จ) 1 ปิสุณาวาจา (พูดส่อเสียด) 1 ผรุสวาจา (พูดคำหยาบ) 1 สัมผัสปลลาปา (พูดเพื่อเจ้อ) 1 อภิขณา (ความเพ่งเล็ง) 1 พยาบาท (ความปองร้ายเขา) 1 มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิดเป็นถุก) 1 นี้ละคุณ อกุศล

อกุศลมูล เป็นอย่างไรเล่า คุณ? อกุศลมูล คือ โลกะ โทสะ โมหะ นี้ละคุณรากเหง้าอกุศล

กุศลคืออะไรเล่า คุณ? กุศลคือ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปาณาติบาต 1 จากอทินนาทาน 1 จากกามสุมิฉาจาร 1 จากมุสาวาท 1 จากปิสุณาวาจา 1 จากผรุสวาจา 1 จากสัมผัสปลลาปา 1

อนภิชฌา (ความไม่เฟื่องเลี้ยง) 1 อภัยบาท (ความไม่ปองร้ายเขา) 1 สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นถูกต้อง) 1 นี้ละคุณ เรียกว่ากุศล

รากเหง้ากุศล เป็นอย่างไรเล่า คุณ ? รากเหง้ากุศล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ นี้ละคุณ รากเหง้า กุศล...

ตามความในพระสูตรดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่าอกุศลกรรม และกุศลกรรมมีจำนวน 10 ข้อ และมูลเหตุ 3 ข้อดังนี้

อกุศลกรรม

1. ปาณาติบาต
2. อทินนาทาน
3. กามสุมิฉาจาร
4. มุสาวาท
5. ปิสุณาวาจา
6. ผรุสวาจา
7. สัมผัสปลลาปา
8. อภิชฌา
9. พยาบาท
10. มิจฉาทิฏฐิ

อกุศลมูล

1. โลภะ
2. โทสะ
3. โมหะ

กุศลกรรม

1. เจตนาเป็นเครื่องยกเว้นจาก ปาณาติบาต
2. เจตนาเป็นเครื่องยกเว้นจากอทินนาทาน
3. เจตนาเป็นเครื่องยกเว้นจากกามสุมิฉาจาร
4. เจตนาเป็นเครื่องยกเว้นจากมุสาวาท
5. เจตนาเป็นเครื่องยกเว้นจากปิสุณาวาจา
6. เจตนาเป็นเครื่องยกเว้นจากผรุสวาจา
7. เจตนาเป็นเครื่องยกเว้นจากสัมผัสปลลาปา.
8. อนภิชฌา
9. อภัยบาท
10. สัมมาทิฏฐิ

กุศลมูล

1. อโลภะ
2. อโทสะ
3. อโมหะ

ในการอธิบายความหมายดังกล่าวนี้ ในอรรถกถา (ม.ม.17/545 อ.) ได้ขยายความไว้ดังนี้ว่า

อกุศลกรรมบถ 10 ประการ

1. ปาณาติบาต หมายถึงการยังสัตว์ที่มีชีวิตให้ล่วงไป ได้แก่ การฆ่าสัตว์ที่มีชีวิต เจตนาที่จะฆ่ามันต้องรู้ว่าสัตว์นั้นมีชีวิต ในการที่จะพยายามเข้ามาสัตว์ นั้น

โดยมีองค์ประกอบ 5 ประการคือ

- สัตว์มีชีวิต
- ความรู้ว่าสัตว์มีชีวิต
- จิตคิดจะฆ่า
- ความพยายาม (ฆ่า)
- สัตว์ตายเพราะความพยายามนั้น

วิธีการฆ่า มี 6 แบบ คือ

- สาทัดติกประโยค (ฆ่าด้วยมือของตนเอง)
- อาณัตติกประโยค (ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า)
- นิสสัคคิยประโยค (ฆ่าด้วยศาสตราวุธที่พุ่งหรือปล่อยออกไป)
- ถาวรประโยค (ฆ่าด้วยเครื่องมือดักอยู่กับที่)
- วิชขามยประโยค (ฆ่าด้วยอำนาจวิชา)
- อิทธิมยประโยค (ฆ่าด้วยฤทธิ์)

2. อทินนาทาน หมายถึงการถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ การลักของ ๆ ผู้อื่น เจตนา คือรู้ว่าเป็นของที่เขาหวงแหน และพยายามที่จะถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ นั้น โดยมียกประกอบของการกระทำ 5 ประการ คือ

- ของที่คนอื่นหวงแหน
- ความรู้ว่าเป็นของที่คนอื่นหวงแหน

- จิตคิดจะลัก
- ความพยายาม(จะลัก)
- ลักของได้มาด้วยความพยายามนั้น

วิธีการลักมี 6 แบบ คือ

- สาทัดถิกประโยค (ลักด้วยมือของตนเอง)
- เถยขาวหาร (ลักโดยการขโมย)
- ปลัยขาวหาร (ลักโดยการกรรโชก)
- ปฏิจันนขาวหาร (ลักโดยการปิดช่องสิ่งของ)
- ปริกัปปขาวหาร (ลักโดยการกำหนดสิ่งของหรือเวลา)
- กุสขาวหาร (ลักโดยการสับเปลี่ยน)

3. กามสุมิจฉาจาร หมายถึง ความประพฤติดลามาที่บัณฑิตดำหนิโดยส่วนเดียว โดยเจตนาที่ล่วงเกินคนที่ต้องห้ามที่เป็นทางกายทวาร

โดยมีองค์ประกอบของการกระทำ 4 ประการ คือ

- เป็นบุคคลต้องห้าม
- จิตคิดจะเสพในบุคคลต้องห้ามนั้น
- การประกอบการเสพ
- การกระทำให้ดำเนินไปหรือหยุดอยู่
- วิธีการ มีอย่างเดียวคือ กระทำด้วยตนเอง

4. มุสาวาท หมายถึง กายประโยค หรือวจีประโยค ที่หักรานประโยชน์ (ผู้อื่น) ของผู้มุ่งจะพูดให้ผิด เจตนาของผู้พูดให้ผิดต่อผู้อื่น ด้วยประสงค์จะให้เข้าใจผิด อีกนัยหนึ่ง เรื่องไม่จริงไม่แท้ การให้(ผู้อื่น) เข้าใจเรื่องเท็จนั้น ว่าเป็นเรื่องจริง เรื่องแท้ เจตนาของผู้ประสงค์จะให้ผู้อื่นเข้าใจเรื่องที่ว่าไม่จริงว่าเป็นเรื่องจริง

โดยมีองค์ประกอบของการกระทำ 4 ประการ คือ

- เรื่องไม่จริง
- ตั้งใจพุดให้ผิด
- พยายามพุด
- ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น

วิธีการมีอย่างเดียวคือ กระทำด้วยตนเอง

5. ปิศุนาวาจา หมายถึง วาจาที่เป็นเหตุให้หัวใจของบุคคลผู้ที่ตนพุดด้วย เกิดความรักตน และเกลียดชังคนอื่น เป็นการทำลายชนเหล่าอื่นหรือเพื่อประสงค์จะตนให้เป็นที่รักของผู้อื่น

โดยมีองค์ประกอบของการกระทำ 4 ประการ คือ

- ผู้ต้องทำลายเป็นคนอื่น
- ความมุ่งหน้าจะทำลายด้วยประสงค์ว่าคนเหล่านี้ จักเป็นผู้แตกแยกจากกัน ด้วยอุบายอย่างนี้ว่า หรือความประสงค์ว่าเราจักเป็นที่รักเป็นที่คู่กันเคย (ของเขา) ด้วยอุบายอย่างนี้
- ความพยายามที่เกิดจากความตั้งเจ้านั้น
- การที่เขาเข้าใจเนื้อความนั้น

6. ผรุสวาจา หมายถึง วาจาที่เป็นเหตุให้ตนเองบ้าง ผู้อื่นบ้าง หยาบคายและวาจาที่หยาบคาย คือไม่ไพเราะ หรือไม่ชื่นใจ (ผู้ฟัง) เป็นเหตุตัดรอนความรักของคนอื่น

โดยมีองค์ประกอบของการกระทำ 3 ประการ คือ

- ผู้ที่จะต้องถูกด่าเป็นคนอื่น
- จิตขุ่นเคือง
- การด่า

7. สัมผัสปลาทู หมายถึง วาตะที่เป็นเหตุให้เจรจาเพื่อเจ้า คือ ไร่ประโยชน์

โดยมีองค์ประกอบของการกระทำ 2 ประการ คือ

- ความมุ่งหน้าที่จะพูดถ้อยคำไร่ประโยชน์
- การกล่าวถ้อยคำชนิดนั้น

8. อภิขณา หมายถึง ความเป็นผู้มุ่งฟังเสียงของผู้อื่นจะฟังเป็นของเรา

โดยมีองค์ประกอบของการกระทำ 2 ประการ คือ

- ของของผู้อื่น
- น้อมสิ่งนั้นมาเพื่อตน

9. พยาบาท หมายถึง ลักษณะประทุษร้ายเพื่อความพินาศของผู้อื่น เป็นการทำประโยชน์
แก่กุศลและความสุข ให้ถึงความพินาศ

โดยมีองค์ประกอบของการกระทำ 2 ประการ คือ

- สัตว์อื่น
- ความคิดที่จะให้สัตว์อื่นนั้นพินาศ

10. มิจฉาทิฎฐิ หมายถึง การเห็นผิด โดยไม่มีการถือเอาตามความเป็นจริง มีลักษณะเห็นผิด
เช่น ทานที่ให้แล้วไม่มีผล เป็นต้น

โดยมีองค์ประกอบของการกระทำ 2 ประการ คือ

- การที่เรื่องผิดไปจากอาการที่ยึดถือ
- การปรากฏขึ้นแห่งเรื่องนั้น โดยไม่เป็นอย่างที่มิจฉาทิฎฐิบุคคลยึดถือ

อกุศลกรรมบถ ทั้ง 10 ข้อนี้ ในข้อ 1-3 จัดเป็นกายกรรม ข้อ 4-7 จัดเป็นวจีกรรม 8-10 จัดเป็นมโนกรรมและเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะเมื่อมโนกรรมเกิดขึ้นแล้ว เป็นเหตุให้ทำกรรมอีก 2 อย่างได้ อย่างไรก็ตาม ในอกุศลกรรมบถนี้ไม่มีการดื่มสุราเมรัย แต่ก็นำเข้าในมิจฉาทิฎฐิได้ (อธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1, 2544/226)

อกุศลมูล 3 ประการ เป็นรากเหง้าของอกุศล ที่แปลว่าส่วนไม่ดี ความไม่ดีทั้งหลาย ทั้งปวงย่อมเกิดจากรากเหง้าไม่ดี 3 ประการหรืออย่างใดอย่างหนึ่ง

1. โลภะ (ม.ม. 17/557 อ.) ชื่อว่าโลภะ เพราะอยากได้ สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539: 434) ให้ความหมายว่า ละโมบ อยากได้เกินเหตุ ความอยากได้ ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 40) ได้ขยายความไว้ว่า เป็นความอยากได้สิ่งของของผู้อื่นมาเป็นของตนโดยทุจริต มีความหวัดทางจิตเป็นลักษณะ ผู้ที่ถูกโลภะครอบงำ ท่านเปรียบเหมือนไฟไม่รู้จักพอด้วยเชื้อ มหาสมุทรไม่รู้จักเต็มด้วยน้ำฉันใด คนโลก ไม่รู้จักอิ่ม พอ เต็ม ฉะนั้น ความโลภจะทำให้คนเห็นแก่ตัว เป็นนักกอบโกย ขโมย เป็นต้น การละโลภะนี้ ควรกระทำด้วยการบริจาคทาน

2. โทสะ (ม.ม. 17/557 อ.) ชื่อว่าโทสะ เพราะ ประทุษร้าย สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539: 207) ให้ความหมายว่า ความประทุษร้าย ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 40) ได้ขยายความไว้ว่า เป็นความไม่พอใจ แล้วโกรธอย่างแรงในบุคคลหรือในสัตว์เมื่อระงับความโกรธไม่อยู่ ก็คิดประทุษร้ายเขา เช่น คิดด่าเขา คิดตีเขา คิดฆ่าเขา คิดล้างผลาญสมบัติเขา คนถูกโทสะครอบงำเรียกกันว่า คนเจ้าโทสะ มักจะก่อกรรมทำเข็ญอย่างรุนแรง เช่น ด่า สาปแข่ง ทบตี หากทำร้ายบุคคลไม่ได้ ก็ทำลายสิ่งต่าง ๆ ได้ เป็นต้น การละโทสะนี้ ควรกระทำด้วยการเจริญเมตตา (ความรัก)

3. โมหะ (ม.ม. 17/557 อ.) ชื่อว่า โมหะ เพราะ หลง สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539:402) ให้ความหมายว่า ความหลง ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544:40) ได้ขยายความไว้ว่า หมายถึงอวิชชา คือรู้อะไรไม่แจ่มแจ้ง แล้วหลงงมงายอยู่ในสิ่งนั้น ๆ มีเรื่องอะไรพอจะพิจารณาให้รู้จริง รู้เหตุ รู้ผล รู้ดี รู้ชั่วได้ แต่ไม่พิจารณาให้รู้จริง หรือพิจารณา แต่ไม่สามารถรู้ตาม

ความเป็นจริง นี้เรียกโมหะ คนที่ถูกโมหะครอบงำ เรียกกันว่า คนเจ้าโมหะ หรือคนหลง
 ย่อมทำผิดต่าง ๆ ได้ทุกอย่าง ตั้งแต่ผิดเล็กน้อย ขึ้นไป เหมือนอย่างคนเจ้าโลภะ และเจ้าโทสะ
 การละโมหะนี้ ควรกระทำด้วยการศึกษาให้เกิดปัญญา

กุศลกรรมบถ 10 ประการ เป็นวงวนจากอกุศลกรรมบถ 10 ประการดังกล่าว สำหรับอนภิชฌา
 และอัพยาบาท เป็นการใช้ศัพท์ตามหลักไวยากรณ์ สำหรับสัมมาทิฐิ แปลว่า เห็นชอบ เห็นถูก
 เห็นตรงตามคลองธรรม คือเห็นว่า บาป บุญ มีอยู่ ความดี ความชั่ว (อธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1,
 2544: 40)

กุศลมูล มี 3 ประการเช่นเดียวกัน อกุศลมูล เป็นชื่อธรรมที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกันกับ โลภะ
 โทสะ และโมหะ (ม.ม. 17/562 อ.) เป็นรากเหง้าที่ดี ในการทำความดี ซึ่งอาจจะเกิดจากทั้ง 3
 หรืออย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ มีรายละเอียดดังนี้คือ

1. อโลภะ เป็นความไม่โลภ สารานุกรมพระพุทธศาสนาประมวลจากพระนิพนธ์
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539: 402) ให้ความหมายว่า กริยาอัน
 ไม่โลภ ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 44) ได้ขยายความไว้ว่า เป็นความไม่อยากได้
 ในทางทุจริต แต่ยังมีความอยากได้ในทางสุจริต เช่น ทำนา ทำสวน ค้าขาย เป็นต้น แม้พระพุทธเจ้าเอง
 ก็ยังบิณฑบาตเพื่อได้อาหาร และทรงแนะนำให้ภิกษุแสวงหาปัจจัย 4 ในทางที่ชอบ เมื่อกุศลมูล
 ตัวนี้มีเกิดขึ้น การกระทำอื่น ๆ ที่เป็นกุศลก็ย่อมตามมา เช่นการบริจาคทาน เพื่อแผ่ เจริญสุข
 ให้ผู้อื่น เป็นต้น

2. อโทสะ สารานุกรมพระพุทธศาสนาประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539: 402) ให้ความหมายว่า กริยาอันไม่ร้ายกาจ ในอธิบายธรรมวิภาค
 ปริเฉทที่ 1 (2544: 44) ได้ขยายความไว้ว่า ความไม่คิดประทุษร้าย เป็นการไม่ทำให้ความโกรธ
 เกิดขึ้นในใจ เมื่อจะต้องปฏิบัติกิจการงาน ก็ทำถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ที่เรียกว่ายุติธรรม
 ไม่เป็นไปด้วยอำนาจโทสะเมื่อกุศลมูลตัวนี้มีเกิดขึ้น การกระทำอื่น ๆ ที่เป็นกุศลก็ย่อมตามมา
 เช่น การช่วยเหลือชีวิตให้เขาพ้นจากทุกข์ เป็นต้น

3. อโหมะ สารานุกรมพระพุทธศาสนาประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2539: 402) ให้ความหมายว่า ไม่หลง ในอธิบายธรรมวิภาคปริเฉทที่ 1 (2544: 40) ได้ขยายความไว้ว่า เมื่อมีเรื่องราวมาประสบจะต้องปฏิบัติ ก็ใช้ปัญญาพิจารณาจับเหตุจับผล เลือกดูว่าควรทำอะไร ควรจัดอย่างไร ไม่ทำด้วยอำนาจอคติ เมื่อกุศลมูลตัวนี้มีเกิดขึ้น การกระทำอื่น ๆ ที่เป็นกุศลก็ย่อมตามมา เช่น สติ สัมปชัญญะ ความเพียร ความมีใจคอก่อนแน่น เป็นต้น

สัมปรายิกัตถะ 4

ปรากฏในทิมขานุสูตร (อ.อฎ. 37/144/563-564) ดังนี้

...ดูก่อนพัยคัมปัสสะ ธรรม 4 ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขในภายหน้า แก่กุลบุตร ธรรม 4 ประการเป็นไฉน คือ สัทธาสัมปทา 1 ลีลสัมปทา 1 จาคสัมปทา 1 ปัญญาสัมปทา 1

ดูก่อนพัยคัมปัสสะ ก็สัทธาสัมปทาเป็นไฉน กุลบุตรในโลกนี้มีศรัทธาคือ เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตว่า แม้เพราะเหตุนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นผู้เบิกบานแล้ว เป็นผู้จําแนกธรรม ดูก่อนพัยคัมปัสสะ นี้เรียกว่าสัทธาสัมปทา

ดูก่อนพัยคัมปัสสะ ลีลสัมปทาเป็นไฉน กุลบุตรในโลกนี้เป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ เป็นผู้งดเว้นจากการดื่มน้ำเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ดูก่อนพัยคัมปัสสะ นี้เรียกว่าลีลสัมปทา

ดูก่อนพัยคัมปัสสะ ก็จาคสัมปทาเป็นไฉน กุลบุตรในโลกนี้มีจิตปราศจากมลทินคือ ความตระหนี่ อยู่ครองเรือน มีจาคะอันปล่อยแล้ว มีฝ่ามือชุ่มยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการจําแนกทาน ดูก่อนพัยคัมปัสสะ นี้เรียกว่าจาคสัมปทา

ดูก่อนพัยคัมปัสสะ ก็ปัญญาเป็นไฉน กุลบุตรในโลกนี้เป็นผู้มีปัญญา คือประกอบด้วยปัญญาที่เห็นความเกิดและความดับ เป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

ดูก่อนพยัคฆมปีชชะ นี้เรียกว่าปัญญาสัมปทา ดูก่อนพยัคฆมปีชชะ ธรรม 4 ประการนี้แล
ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในภพหน้าแก่กุลบุตร

คนหมั่นในการทำงานไม่ประมาท จัดการงานเหมาะสม เลี้ยงชีพพอเหมาะ รักษาทรัพย์
ที่หามาได้ มีศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล รู้ถ้อยคำ ปราศจากความตระหนี่ ชำระทางสัมปรายิก
ประโยชน์เป็นนิตย์ ธรรม 8 ประการดังกล่าวนี้ ของผู้ครองเรือน ผู้มีศรัทธา อันพระพุทธรเจ้า
ผู้มีพระนามอันแท้จริงตรัสว่า นำสุขมาให้ในโลกทั้งสอง คือ ประโยชน์ในปัจจุบันนี้
และความสุขในภพหน้า บุญ คือ จาคะนี้ย่อมเจริญแก่ภคฤหัสถ์ด้วยประการฉะนี้...

ในอธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 1 (2544: 288-289) ให้คำอธิบายไว้ดังนี้ คือ สัมปรายิกัตถะ
แปลว่า ประโยชน์ในภพหน้า หมายความว่า ธรรมเหล่านี้เป็นเหตุที่จะให้ได้ผลที่ต้องการในภพหน้า
อันผลที่ต้องการในภพหน้านั้น ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไฉติ เป็นต้น ที่บุคคลจะพึงได้เพื่อให้เกิดความสุข
ความเจริญ ในกาลข้างหน้า ประกอบไปด้วย

1. ศรัทธาสัมปทา แปลว่า ถึงพร้อมด้วยศรัทธา หมายความว่า มีศรัทธาตั้งมั่น
ไม่อ่อนแอจนคลอนแคลน ผลุด ๆ โผล่ ๆ ตามคำสามัญเรียกว่า ศรัทธาหัวเต่า แต่ความถึงพร้อม
ด้วยศรัทธา นี้ ต้องมีความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญาอันถูกต้องมั่นคง
2. สีสัมปทา แปลว่า ถึงพร้อมด้วยศีล หมายความว่า มีศีลบริสุทธิ์ตามภูมิตามชั้น
ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ค้าง ไม่พร้อย
3. จาคสัมปทา แปลว่า ถึงพร้อมด้วยการบริจาคทาน หมายความว่า ตั้งใจสละ
โดยปราศจากความตระหนี่ ยินดีเฉลี่ยทรัพย์ของตนให้เป็นประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น เป็นการสงเคราะห์
อนุเคราะห์แก่ผู้อื่น และเป็นการบูชาคุณท่านผู้ที่ควรบูชา หรือสร้าง ซ่อม สาธารณสถานต่าง ๆ
4. ปัญญาสัมปทา แปลว่า ถึงพร้อมด้วยปัญญา หมายความว่า มีปัญญาที่รู้จักบาป
บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์แล้ว ละสิ่งที่เป็นโทษ และเจริญสิ่งที่ประโยชน์
รู้จักต้องตามทำนองคลองธรรม อันเป็นตัวสัมมาทิฏฐิ

บุญกิริยาวัตถุ 3

ปรากฏในปญญกิริยาวัตถุสูตร (จ.อิตติ. 45/238/386) ดังนี้

...จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็น
อรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญ
กิริยาวัตถุ 3 ประการนี้ 3 ประการเป็นไฉน? คือ ทานมัยบุญกิริยาวัตถุ 1 ภวานามัยบุญ
กิริยาวัตถุ 1 คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุ 3 นี้แล

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถา
ประพันธ์ดังนี้ว่า

กุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ ฟังศึกษา ผู้นั้นแล อันให้ผลเลิศต่อไป ซึ่งมีสุข
เป็นกำไร คือ ฟังเจริญทาน 1 ความประพฤดิเสมอ 1 เมตตาคจิต 1 บัณฑิตกรัน
เจริญธรรม 3 ประการอันเป็นเหตุให้เกิดความสุขเหล่านี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลก อัน
ไม่มีความเบียดเบียน...

และใน บุญกิริยาวัตถุสูตร (อ.อัญ. 37/126/484) แสดงไว้ว่า

“...คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุ 3 ประการนี้ 3 ประการเป็นไฉน คือ บุญกิริยา
วัตถุสำเร็จด้วยทาน 1 บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยศีล 1 บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยภavana 1...”

จากพระสูตรดังกล่าวจะเห็นได้ว่า แนวทางการดำเนินชีวิตของคฤหัสถ์ประกอบไปด้วย
การกระทำ 3 อย่าง ประกอบด้วย

1. ทานมัย
2. ศีลมัย
3. ภวานามัย

ในอธิบายธรรมวิภาคปริเฉทที่ 1 (2544: 59) อธิบายแยกตามศัพท์ดังนี้

บุญ แปลว่า ความดี ความสุข ความสะอาด ความผ่องแผ้วแห่งจิต

กริยา แปลว่า ทำ บำเพ็ญ

วัตถุ แปลว่า ที่ตั้ง เรื่อง

บุญกริยาวัตถุ แปลว่า ที่ตั้งแห่งการบำเพ็ญบุญ หรือแปลว่า เครื่องสำหรับทำความสุข

ในสารานุกรมพระพุทธศาสนา (2537: 265) ได้ขยายความคำว่าบุญ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า มีคำอธิบายที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น มีดังนี้ คือ เราทั้งปวงที่เคยได้ฟังเสียงว่า บุญ ๆ อย่างนี้ ล้วนอยากได้ด้วยกันทุกคน เพราะเราเข้าใจผิดว่าเป็นสิ่งที่มีผลดี แต่เราไม่ใคร่เข้าใจผิดว่าบุญนั้น คืออะไร เป็นแต่เข้าใจคลุม ๆ ไป เช่นเข้าใจว่าทำบุญก็คือทำทาน ความเข้าใจของเราก็ไม่ผิด แต่จะว่าถูกต้องทีเดียวก็ว่าได้เพราะทานที่เราเข้าใจว่าบุญนั้น ถ้าเราบริจาคโดยอาการที่ชอบก็เป็นบุญได้ ความเข้าใจของเราจึงไม่ผิด แต่บุญนั้นไม่ใช่จำเพาะทานอย่างเดียว สิ่งอื่นก็เป็นได้ เราจึงเข้าใจยังไม่ถูกต้อง เช่นสัตว์อยู่ได้ทั้งบนบกและในน้ำ ถ้าเราเข้าใจเสียแต่อย่างเดียวว่า สัตว์บก หรือ สัตว์น้ำ ความเข้าใจของเราก็ไม่ผิด จะว่าถูกต้องก็ไม่ได้ ฉะนั้น เมื่อเรายังไม่รู้ได้แน่ แต่ต้องการบุญอยู่ เราต้องชำระสันดานของเราให้สะอาดจากเครื่องโสโครกที่ทำสันดานให้เศร้าหมอง เครื่องโสโครกนั้นคืออะไรเล่า? ความโลภอยากได้ของเขา ความคิดปองร้ายเขา ความโกรธ ความผูกโกรธนั้นไว้ไม่มีเวลาหาย ความลบหลู่ไม่คิดถึง คุณที่ท่านทำแก่ตน ความยกย่องตน เทียมเสมอด้วยท่านที่ตัวไม่ควรทำเทียม ความอิจฉา คือเห็นผู้อื่นได้ลาภยศ เป็นต้น ทำใจให้เป็นสุขไม่ได้ ความตระหนี่หวงแหนสิ่งของไม่คิดเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น ความปิดบังซ่อนความชั่วที่ตัวทำได้ ความเป็นคนมักอวดความดีที่ไม่มีในตัว ความคือว่าอยาก สอนยาก ความคิดขุ่นแค้น ความถือตัว ความดูหมิ่นท่านผู้อื่น ความเมาในอารมณ์ต่าง ๆ ความปล่อยสติระเริงหลง เหล่านี้แลเป็นเครื่องโสโครก เราควรชำระสันดานให้สะอาดจากเครื่องโสโครกเหล่านี้ ด้วยการให้สิ่งของเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น ประพฤติกายวาจาให้เรียบร้อย อบรมความดีให้เกิดในใจ นอบน้อมต่อท่านที่ควรนอบน้อม ช่วยชวนชวายนในธุระของผู้อื่นที่ควรชวนชวาย ชักชวนผู้อื่นให้ประพฤติความดี ถือเอาความดีที่ท่านผู้อื่นประพฤติไว้เป็นแบบอย่าง สั่งสอนผู้อื่นให้ตั้งอยู่ในธรรมของนักปราชญ์ ฟังคำสั่งสอนของนักปราชญ์ ทำความเห็นของตัวให้ดำเนินในทางที่ถูก

ความซำระสันดานให้สะอาดจากเครื่องโสโครก ที่ทำสันดานให้เศร้าหมองนี้แหละเชื่อว่า บุญ เมื่อสันดานสะอาดแล้วทำอะไรด้วยกายก็ดี พุคะอะไรด้วยปากก็ดี กิดอะอะไรด้วยใจก็ดี ก็ชื่อว่า บุญ, แม้ทำอะไรก็ดี พุคะอะไรก็ดี กิดอะอะไรก็ดี เพื่อซำระสันดานให้สะอาด ก็เชื่อว่าบุญทุกอย่างแล

จากความหมายดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า บุญกิริยา เป็นการซำระจิตใจ ด้วยการกระทำ ที่มุ่งกำจัดความชั่วร้าย ทั้ง กาย วาจา ใจ และมุ่งกระทำความดี ทั้งกาย วาจา ใจ ทั้ง 2 อย่าง ได้ชื่อว่าเป็นบุญด้วยเช่นกัน

ความหมายของบุญกิริยาวัตถุ ตามบุญกิริยาวัตถุสูตร สามารถอธิบายได้ดังนี้
(ธรรมวิภาคปริเฉทที่ 1, 2544: 56-59)

1. ทานมัย แปลว่า บุญสำเร็จด้วยการบริจาคทาน ทาน หมายถึง การสละทรัพย์สิ่งของ ของตนให้แก่คนอื่น มี 2 วิธี คือ

1.1 ให้โดยเจาะใจ เช่น ถวายสิ่งของแก่พระภิกษุสามเณรรูปใดรูปหนึ่ง, ให้แก่คนตกทุกข์ได้ยากคนใดคนหนึ่ง, ให้แก่ผู้มีพระคุณแก่ตนคนใดคนหนึ่ง เป็นต้น

1.2 ให้โดยไม่เจาะจง เช่น ถวายแก่สงฆ์ในพระพุทธศาสนา ให้แก่สถานศึกษา ศิลปวิทยาของประชาชนทั่วไป ให้แก่โรงพยาบาลสาธารณะ สร้างสะพาน-ศาลา-สระน้ำ-ถนน สาธารณะ

ทานที่ให้ผลหรือบุญมากมีองค์ประกอบ 6 ประการ คือ ผู้ให้ (ทายก) ฝ่ายผู้รับ (ปฏิคาหก) (ทานสูตร อ.จ. 36/308/628) ดังนี้

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย องค์ 3 ของทายก องค์ 3 ของปฏิคาหก องค์ 3 ของทายกเป็นไฉน? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทายกก่อนให้ทาน เป็นผู้ตั้งใจ 1 กำลังให้ทานอยู่ย่อมยังจิตให้เลื่อมใส 1 ครั้นให้ทานแล้วย่อมปลื้มใจ 1 นี้องค์ 3 ทายก องค์ 3 ของปฏิคาหกเป็นไฉน ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทายกก่อนให้ทานเป็นผู้ตั้งใจ 1 กำลังให้ทานอยู่ย่อมยังจิตเลื่อมใส 1 ครั้นให้ทานแล้วย่อมปลื้มใจ 1 นี้องค์ 3 ของทายก องค์ 3 ของปฏิคาหก เป็นไฉน? ดูก่อน

ภิกษุทั้งหลายปฏิบัติภาวนาในศาสนานี้เป็นผู้ปราศจากราคะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ 1 เป็นผู้ปราศจากโทสะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโทสะ 1 เป็นผู้ปราศจากโมหะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโมหะ 1 นี้องค์ 3 ของปฏิบัติภาวนา องค์ 3 ของท่ายก องค์ 3 ของปฏิบัติภาวนา ย่อมมีด้วยประการนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ทักขณาทานที่ประกอบด้วยองค์ 6 ประการ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้แล...

จากพระสูตรดังกล่าวสรุปได้ดังนี้

ก. ฝ่ายผู้ให้ (ท่ายก) 1. ก่อนให้จิตใจ 2. กำลังให้จิตเสื่อมใส 3. ให้แล้วเบิกบานใจ

ข. ฝ่ายผู้รับ (ปฏิบัติภาวนา) 1. ไม่มีราคะหรือปฏิบัติบรรเทาราคะ 2. ไม่มีโทสะ หรือปฏิบัติบรรเทาโทสะ 3. ไม่มีโมหะ หรือปฏิบัติบรรเทาโมหะ

อีกประการหนึ่งที่ส่งผลให้ท่านมีผลมากคือ (อธิบายธรรมวิภาคปริเฉทที่ 1, 2544: 57)

สิ่งของที่เป็นสิ่งควรให้ ต้องเป็นสิ่งของที่ได้มาโดยสุจริตและมีประโยชน์แก่ผู้รับ ได้แก่ ข้าว น้ำ ผ้า ยานพาหนะ พวงมาลัย ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก ประทีป และของอื่น ๆ ที่เป็นสิ่งไม่มีโทษ

โดยปกติคนที่ถูกความตระหนี่ครอบงำจิต ไม่ต้องการจะสงเคราะห์อุปถัมภ์ใคร ไม่อยากให้อะไรแก่ใคร จึงมีใจเศร้าหมอง มีดมัว จัดเป็นบาปเป็นทุกข์ทับอยู่ในจิต การให้ทานก็เพื่อกำจัดความตระหนี่เหนียวแน่นออกไปจากจิตเป็นเครื่องฝึกจิตอย่างหนึ่ง ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า (อ.อัญ. 37/ 473 อ.) ดังนี้

“...การให้ทานเป็นเครื่องฝึกจิตที่ยังไม่ได้ฝึก การไม่ให้ทานเป็นเครื่องประทุษร้ายจิตที่ฝึกแล้ว คนทั้งหลายมีจิตโตนอ่อน และน้อมลงด้วยปิยวาจา...”

2. สีสัมข แปลว่า บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล สีสัมขหมายถึงการตั้งใจงดเว้นจากความชั่ว คือ บังคับตนเองไม่ให้ทำความชั่ว รักษากายวาจาให้เรียบร้อย

สารานุกรมพระพุทธศาสนา (2529:474-479) ขยายความไว้ดังนี้

ศีล เจตนาอันคิดจะระวังรักษาความประพฤติทางกาย วาจา ให้เรียบร้อยดีงาม ปราศจากโทษ ชื่อว่าศีล ศีลมี 2 ประเภท คือ วาริตศีล 1, จาริตศีล 1 ในที่นี้จะกล่าวแก่เฉพาะศีลของภคฤหัสถ์ ศีลอันสำเร็จด้วยความเว้นจากโทษทวารจาจร ชื่อ วาริตศีล ได้แก่ เบญจเวรวิริตี เจตนาเครื่องเว้นจากเวร 5 คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กามเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท เสพสุราเมรัย เป็นอย่างต่ำ อาชีวะมัญญุกศีล ศีลมีความเล็งชีพเป็นที่ 8 คือ เว้นจากกายทุจริต 3 มีปาณาติบาต เป็นต้น; เว้นจากวจีทุจริต 4 คือ มุสาวาท กล่าวเท็จ, ปิสุณาวาจา กล่าวส่อเสียดยุยงให้เขาแตกกัน, ผรุสวาจา กล่าวคำหยาบเสียดแทงผู้อื่นให้เจ็บใจ, สัมปปีปลาปะ กล่าวคำโปรยปรายประโยชน์ เสียดกับทั้งเว้นจากมิฉฉาอาชีวะ คือ ความเล็งชีพโดยผิดทาง ไม่ชอบธรรมเป็นอย่างสูง ศีลอันสำเร็จด้วยการประพฤติกาย วาจา ดีงาม ชื่อว่า จาริตศีล ได้แก่ ประพฤติกริยามารยาทให้ต้องตามแบบอย่างของตระกูลอันดี และประพฤติกิจวัตรให้ต้องตามวิธีของหมู่ที่ตนเนื่องอยู่ด้วยเป็นอย่างต่ำ; ตั้งอยู่ในกัลยาณธรรม คือ คุณดีงาม ตรงกันข้ามต่อโทษทวารจาจร เช่น กายสุจริต 3 กล่าวคำจริง กล่าวคำอันจะชักนำให้เกิดสามัคคี กล่าวคำสุภาพ กล่าวคำกอบปรด้วยประโยชน์ สัมมาอาชีวะ คือ ความเล็งชีพโดยชอบธรรมเป็นอย่างสูง ศีลนี้ เป็นเครื่องประดับสำหรับคนทุกชั้นไม่เลือกกว่าชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ ผู้ใดตั้งอยู่ในศีลแล้ว ความประพฤติของผู้นั้นก็สงบเสงี่ยมเรียบร้อยเป็นที่สรรเสริญของคนทั่วหน้า เสื้อผ้าและอารมณ์อย่างอื่น ๆ อีก สำหรับประดับกายให้งดงาม มีประโยชน์บังความปกิฏลอันเป็นปกติของกายทำให้หายน่าเกลียดน่าชัง ซึ่งทำให้เป็นที่น่าดูน่าชมได้อีก นำสรรเสริญปัญญาของมนุษย์ผู้รู้จักทำรู้จักคิด ก็จริงอยู่, ถึงอย่างนั้น เครื่องอสังการบางชนิดย่อมเหมาะแก่คนบางเหล่าไม่ทั่วไป เช่น เครื่องประดับสำหรับหญิงจะนำมาแต่งชาย เครื่องประดับเด็กจะนำมาแต่งผู้ใหญ่ ก็ดูจะขันเป็นอันใช้ไม่ได้; แต่ศีล 5 เป็นเช่นนั้นไม่ ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่คนทุกชั้น ดังกล่าวไว้ในหนหลัง ยังความเจริญให้เกิดแก่ผู้รักษา เหตุฉะนั้น ศีลนี้จึงเป็น อริยาวัฑฒิ ประการหนึ่ง (ท. 181-183)

เหตุใดความเบียดเบียนกันในโลก ซึ่งเป็นไปโดยกายทวาร ย่นลงเป็น 3 ประการ คือ เบียดเบียนชีวิตร่างกาย ประการหนึ่ง, เบียดเบียนทรัพย์สมบัติ ประการหนึ่ง, เบียดเบียนประเพณี คือ ทำเชื้อสายของผู้อื่นให้ผิดลำดับสืบสน ประการหนึ่ง, และความประพฤติเสียดด้วยวาจา มีมุสาวาท คือ กล่าวคำเท็จ ที่เป็นที่ตั้ง คนจะประพฤติดังนั้นก็เพราะความประมาท และความประมาทนั้น ไม่มีมูลอื่นจะสำคัญยิ่งกว่าดื่มน้ำเมา ซึ่งทำให้ความคิดวิปริตลงทันที เหตุนั้น นักปราชญ์ทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน เล็งเห็นการคั่งนี้ จึงบัญญัติศีลมีองค์ 5 คือ 1. เว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต

ให้ตกลง 2. เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ด้วยเจตนาเป็นขโมย 3. เว้นจาก
ความประพฤติดีกในกาม 4. เว้นจากการกล่าวคำเท็จ 5. เว้นจากค้ำน้ำเมาคือสุราและเมรัย

บรรดาสัตว์ไม่เลือกว่า มนุษย์ก็ดี ศิรจมาณก็ดี ต่างรักชีวิตของตัว กลัวแต่การต้องทำร้าย
และกลัวแต่ความตายสิ้นด้วยกัน ไม่อยากให้ใครทำร้ายต่อร่างกายและทำลายชีวิตของตัวเสีย
เพราะฉะนั้นท่านจึงบัญญัติองค์ศีลที่ 1 คือห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์ทั้งมนุษย์และสัตว์เครื่องจวนทั่วไปหมด
และการฆ่านั้น แม้ถึงไม่ทำเอง เป็นแต่ใช้ให้ผู้อื่นทำ ก็ยอมเป็นไปเพื่ออันตรายแก่ชีวิตของสัตว์
และมีโทษแก่ผู้ใช้ด้วย ท่านจึงห้ามทั้งทำเองทั้งใช้ผู้อื่น

อนึ่ง หม่อมมนุษย์กำหนดถือพัสดุสิ่งใดว่าของตน หรือปกครองรักษาพัสดุสิ่งใดอยู่
ก็ไม่พอใจจะให้ใครมาถือเอาพัสดุนั้น ที่ตนมิได้ยอมยกให้โดยอาการแห่งขโมย แต่อย่างหนึ่ง
อย่างใด เพราะฉะนั้น ท่านจึงบัญญัติองค์ศีลที่ 2 คือห้ามไม่ให้ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้
ด้วยอาการแห่งขโมย ไม่เลือกว่าจะเป็นสิ่งชนิดใด ดีก็ตาม เลวก็ตาม มีราคาก็ตาม หาราคามิได้
ก็ตามและการถือเอาด้วยราคาเช่นนั้น แม้ไม่ทำเองเป็นแต่ใช้ให้ผู้อื่นทำ ก็เป็นไปเพื่ออันตราย
แก่เจ้าของทรัพย์ และมีโทษแก่ผู้ใช้ด้วยเหมือนกัน ท่านจึงห้ามทั้งทำเอง ทั้งใช้ผู้อื่น

อนึ่ง หม่อมมนุษย์ ย่อมนับเชื้อสายของตัวว่า นันลูก นันหลาน นันเหลน เป็นต้น
ไม่ประสงค์ให้เชื้อสายของผู้อื่นเข้าระคนอยู่ด้วย, เมื่อชายไปลอบสมสู่ด้วยภริยาของผู้อื่นก็ดี
หญิงนอกใจสามีลอบอยู่ร่วมกับชายอื่นก็ดี ข้อนี้เป็นเหตุให้เกิดบุตร ทำเชื้อสายของเขาให้สับสน
ได้ชื่อว่าลักประเวณี เพราะฉะนั้น ท่านจึงบัญญัติองค์ศีลที่ 3 คือห้ามไม่ให้ประพฤติดีกในกาม
ทั้งชาย ทั้งหญิง และการนั้นมิโทษเฉพาะแก่ผู้ทำ ท่านจึงกำหนดห้ามเฉพาะตัว ๆ ส่วนผู้ยั่วให้เขาทำ
มิโทษแผนกหนึ่ง จึงไม่นับเข้าในองค์ศีลนี้

อนึ่ง คำเท็จที่พูดเพื่อหักประโยชน์ของผู้อื่น หากผลให้ตนก็ตาม พูดสับยอกก็ตาม
ก็ชื่อว่าคำเท็จ และคำเท็จที่น้อยเป็นปัจจัยแห่งคำเท็จที่ใหญ่โดยลำดับ คือ ผู้ใดเคยพูดสับปลับ
จนเคยตัวแล้ว ก็มีจิตกล้าให้กล่าวคำเท็จที่ชั่วอย่างใหญ่ได้ ไม่มีอะไรเป็นประกันคนพูดกล่าวเท็จ
ว่าเป็นคนประพฤติดีตรงได้ ทั้งให้โทษแก่ผู้อื่น ผู้หลงตาม เพราะฉะนั้น ท่านจึงบัญญัติองค์ศีล
ที่ 4 คือห้ามไม่ให้กล่าวคำเท็จ ไม่เลือกว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง และการพูดคำเท็จนั้นมิโทษเฉพาะ
แก่ผู้พูด ท่านจึงห้ามเฉพาะตัว ส่วนผู้ยั่วให้เขาพูด มิโทษแผนกหนึ่งจึงมิได้นับในที่นี้

อนึ่ง น้ำเมานั้น จะเป็นสุรา คือของที่กลั่นก็ตาม จะเป็นเมรัย คือของที่ดองก็ตาม ย่อมทำผู้ดื่มให้มึนเมา เสียดศีลารมณ์ได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงบัญญัติองค์ศีลครบ 5 คือ ห้ามไม่ให้ดื่มน้ำเมา ทั้งที่เป็นสุรา ทั้งที่เป็นเมรัย และการดื่มให้โทษเฉพาะแก่ผู้ดื่ม ท่านจึงห้ามเฉพาะตัว ๆ ส่วนคนผู้ชักชวน มีโทษแผนกหนึ่ง จึงมิได้นับเข้าในที่นี้

ความตั้งอยู่ในศีลนั้น ย่อมสำเร็จด้วยความตั้งใจ แต่ไม่มั่นคงลงเป็นหนึ่งเหมือนได้ ล้วนวาจาปฏิญาณว่า จะงดเว้นจากข้อนั้น เหตุตั้งนั้น ท่านจึงบัญญัติให้สมาทาน คือ รับศีล เป็นประเพณีสืบมา

องค์ศีล 5 ประการนี้ ท่านบัญญัติขึ้น โดยถูกต้องตามคลองธรรม ด้วยความคิด จะให้เป็นประโยชน์แก่กันและกัน จึงได้ชื่อว่ามิมีรยาทสะอะอาด เว้นจากการก่อเวรแก่ตนและผู้อื่น และได้ให้ภัยคือความไม่ต้องหวาดกลัวแก่สัตว์อื่น ประพฤติเป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น ทั้งสองฝ่าย เป็นผู้รักษาอภัยศีลขังาม หรือหวังความสุขสำราญแก่ตน ควรตั้งอยู่ในศีล 5 ประการนี้ เพราะเป็นวิธีหัดใจให้ดำเนินในคุณธรรม และธรรมของผู้แสวงหาสุขสำราญแก่ตน ต้องคิด ให้คนอื่นได้สุขสำราญฉะนั้นบ้าง สุขสำราญนั้นจึงจะปราศจากโทษ และตั้งอยู่ยืนยาว

ศีล 5 ประการนี้ เป็นข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ได้ชื่อว่าเป็นนิตยศีลที่พุทธศาสนิกชน ควรรักษาเป็นนิตย์ และบุคคลจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ถือศาสนา ก็เพราะตั้งอยู่ในคำสั่งสอนของศาสนา เหตุฉะนั้น พุทธศาสนิกชนผู้ปฏิญาณตนว่า นับถือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ควรตั้งตนให้อยู่ในเขต แห่งศีล 5 ประการนี้ เป็นนิตยกาล เมื่อจำแนกโดยพิศดารกว่านี้ออกไป พรต คือ การถือบวชเว้นจาก กิจบางอย่างก็ดี, วัตร คือ วิธประพฤติกมารยาทให้เรียบร้อยก็ดี สงเคราะห์เข้าในศีล เพราะเป็น แบบแห่งความประพฤติเหมือนกัน

เหตุใด ความเป็นไปของมนุษย์ ต้องอาศัยกันและกัน: บางพวกต้องประกอบกิจศาสนา เอาการธุระสั่งสอนประชุมชนให้ตั้งอยู่ในคุณธรรม, บางจำพวกต้องดูแลปกครองกันและกัน, บางจำพวกต้องประกอบการค้าขาย จำหน่ายพัสดุนั้น ๆ ให้พอกับความประสงค์ของประชุมชน, บางจำพวกต้องเป็นคนคอยรับใช้เป็นกำลังของผู้อื่น อนึ่ง ผู้ประกอบกิจอันหน้าที่อื่นนอกจากศาสนา ควรมีเวลาชำระใจให้บริสุทธิ์ในระหว่าง ๆ เพื่อเป็นอุบายให้นิยมในคุณธรรม เหตุนี้ จึงมีวิธี ประพฤติพรต ซึ่งกล่าวแต่ในพระพุทธศาสนา คือ บรรพชาของสามเณร อุปสมบทของภิกษุ และการรักษาอุโบสถของคฤหัสถ์, นี้เป็นประโยชน์แห่งการบัญญัติพรตขึ้น สำหรับคนผู้มีศรัทธา แก่กล้าได้ประพฤติตาม

ในสิกขาบทของสามเณร 10 ประการ, ผู้ประพฤติพรตเป็นภิกษุ พึงตั้งอยู่ใน
 พระป่าติโมกษ์ ซึ่งเป็นสิกขาบทของภิกษุ, คฤหัสถ์ผู้ประพฤติพรต คือ รักษาอุโบสถ พึงตั้งอยู่
 ในองค์ 8 ประการ คือ ; 1. เว้นจากฆ่าสัตว์ ตัดชีวิตให้ตกล่วง 2. เว้นจากการถือเอาสิ่งของมิได้
 ให้ด้วยเจตนาเป็นขโมย 3. เว้นจากกรรมของชาวบ้านมิใช่่นักบวช 4. เว้นจากการกล่าวซึ่งคำเท็จ
 5. เว้นจากการคิมน้ำเมา คือ สุรา และเมรัย 6. เว้นจากบริโภคอาหารในกาลล่วงเที่ยงแล้วไป
 7. เว้นจากฟ้อนขับประโคมดูการเล่นและแต่งตัวด้วยดอกไม้ของหอมและเครื่องผัดผิว 8. เว้นจาก
 นั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่ องค์อุโบสถ 8 ประการนี้ เป็นพิธีประพฤติพรตของคฤหัสถ์
 จะพึงสมาทานตามกาลกำหนดในวันที่ 14 ค่ำ หรือที่ 15 ค่ำ วันหนึ่งในวันที่ 8 ค่ำวันหนึ่ง

เหตุใดความประพฤติเรียบร้อยในกิจนั้น ๆ มีกินอยู่นุ่มนวล เป็นต้น ย่อมเป็นที่นิยม
 ของประมุขชนนั้น ๆ นี้เป็นประโยชน์แห่งการบัญญัติวัตรขึ้นสำหรับคนผู้นิยมความเรียบร้อย
 จะพึงประพฤติตาม (ธ. 246-252)

ในพระสูตรต้นตปิฎก (อ.ปัญญา. 36/264/511) แสดงข้อคิดของคฤหัสถ์ไว้ 5 ข้อ ดังนี้

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี อุบาสก อุบาสิกา
 ประกอบด้วยธรรม 5 ประการ ย่อมเกิดในนรกเหมือนอุกนมาโยนลง ธรรม 5
 ประการเป็นไฉน? คือเป็นผู้ฆ่าสัตว์ 1 ลักทรัพย์ 1 ประพฤติผิดในกาม 1 พุคเท็จ 1 คิมน้ำเมา
 คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท 1 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุบาสกา
 ประกอบด้วยธรรม 5 ประการนี้แล ย่อมเกิดในนรกเหมือนอุกนมาโยนลง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุบาสิกาประกอบด้วยธรรม 5 ประการ ย่อมเกิดในสวรรค์เหมือน
 อุกนมาประดิษฐานไว้ ธรรม 5 ประการเป็นไฉน? คือ เป็นผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ 1
 งดเว้นจากการลักทรัพย์ 1 งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม 1 งดเว้นจากการพุคเท็จ 1
 งดเว้นจากการคิมน้ำเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นฐานะแห่งความประมาท 1 ดูก่อนภิกษุ
 ทั้งหมด อุบาสิกาประกอบด้วย ธรรม 5 ประการนี้แล ย่อมเกิดในสวรรค์เหมือนเชิญมา
 ประดิษฐานไว้

โดยปกติคนที่ถูกโทษระบอบจำกัด ย่อมจะเดือดร้อนใจ ที่เรียกกันว่าคนใจร้อน ๆ มักจะ
 เสียความประพฤติทางกาย เช่น ทูบตี ฆ่า เป็นต้น เสียความประพฤติทางวาจา พุคเท็จ

คำว่า เป็นต้น ก็เชื่อว่าทำบาปเพราะโทษะ จำต้องรักษาศีล ควบคุมกาย วาจา ให้สงบ ตลอดถึงคุมจิตให้เป็นปกติ หายโทษะ จิตจึงจะเป็นบุญ ก็เป็นสุข (อธิบายธรรมวิภาค ปรีเฉทที่ 1, 2544: 58)...

3. กาวนามัย แปลว่า บุญสำเร็จด้วยการเจริญภาวนา ภาวนา หมายถึง การอบรมจิตใจ ให้ตั้งมั่นอยู่ในความดี และให้ฉลาด โดยวิธีต่าง ๆ สำหรับคนทั่วไป ได้แก่การศึกษาเล่าเรียน หมั่นฟัง หมั่นคิด หมั่นท่องบ่นหลักวิชาการต่าง ๆ หมั่นสนทนากับท่านผู้รู้ เป็นต้น จนเกิดความฉลาด

สารานุกรมพระพุทธศาสนา (2529:615-616) ขยายความภาวนาไว้ดังนี้

ภาวนา การให้เกิดขึ้นก็ดี (การให้เจริญก็ดี) เจตนาที่ยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ ก็ดี เรียกว่า ภาวนา จริงอย่างนั้น การให้เกิดขึ้น หรือการให้เจริญ เป็นอรรถของภาวนาศัพท์ ในบาลีนี้ว่าเป็นผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในอันยังโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายให้เจริญ เจตนาที่ยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ เป็นอรรถของภาวนาศัพท์ ในบาลีนี้ว่า ใจของพระสาวกแห่งพระโคตมเหล่าใด ยินดีแล้วในภาวนาทั้งกลางวันทั้งกลางคืน สาวกแห่งพระโคตมเหล่านั้น ชื่อว่าตนอยู่ดี (ดีนอย่าง เป็นสุข) ก็คำไขทั้งหลายของภวานานัน พึงทราบโดยนัยเป็นต้นว่า อันเขาให้มีให้เกิด หรือให้เจริญ ชื่อว่าภาวนา คือ การให้เกิด หรือการให้เจริญ บุคคลย่อมให้มี ย่อมเสพ ย่อมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วย คุณชาตินั้น เหตุนั้น คุณชาตินั้นชื่อว่า ภาวนา (เครื่องเจริญ) เจตนาที่มีโคตรบุญญาถ เป็นสุข ที่เป็นไปด้วยอำนาจการบริการ และพิจารณาในกัมมัฏฐาน 40 และภูมิทั้งหลายมีขั้นเป็นต้น ยังไม่ถึงอปปนา ชื่อว่า ภาวนา ก็ประเภทแห่งภวานามีดังนี้ ภวานามี 2 คือ สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา ในภาวนา 2 นั้น ภาวนาที่ยังไม่ถึงอปปนา เพราะเป็นทางโดยบริการในกัมมัฏฐาน 40 ชื่อว่า สมถภาวนา เพราะระงับนิวรณ์ทั้งหลายแม้ด้วยตทังคปหาน

จากความหมายดังกล่าว ภาวนา จึงแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1) สมถภาวนา ทำจิตให้สงบอยู่ในอารมณ์เดียว พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542: 305) ขยายความไว้ดังนี้ สมถะ แปลง่าย ๆ ว่า ความสงบ ที่ใช้ทั่วไปหมายถึง วิธีทำใจให้สงบ ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ จนตั้งมั่นเป็นสมาธิ ถึงขั้นได้ฌานระดับต่าง ๆ จุดมุ่งของสมถะ คือ สมาธิ ซึ่งหมายเอาสมาธิขั้นสูงที่ทำให้เกิดฌาน หลักการของสมถะ

คือ กำหนดใจไว้กับสิ่งใด สิ่งหนึ่ง (เรียกว่า อารมณ์) ให้แน่วแน่จนจิตน้อมตั้งอยู่ในสิ่งนั้นสิ่งเดียว (เรียกกันว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง หรือ จิตมีอารมณ์อันเดียว) ความแน่วแน่ของการตั้งมั่นของจิตนี้ เรียกว่าสมาธิ เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้ว ก็จะเกิดภาวะจิตที่เรียกว่าฌาน ซึ่งแบ่งเป็นระดับต่าง ๆ ระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ เรียกว่า รูปฌาน หรือ เรียกง่าย ๆ ว่า ฌาน มี 4 ชั้น ระดับที่กำหนดรูปธรรมเป็นอารมณ์ เรียกว่า อรูปฌาน มี 4 ชั้น ทั้งรูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 เรียกรวมกันว่าสมาบัติ (8) ภาวะจิตใจฌานนั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลาย ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ไม่มีสิ่งรบกวนให้สะดุดหรือติดข้องอย่างใด ๆ เรียกว่าปราศจาก นิวรณ์ ท่านอนุโลม เรียกว่า เป็น ความหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌานนั้น ๆ (แต่เมื่อออกจากฌานแล้ว กิเลสกลับมีได้ อย่างเดิม) ตัวสมณะ หรือแก่นของสมณะที่ให้ผล ก็คือ สมาธิ

2) วิปัสสนาภาวนา ทำวิปัสสนาให้เกิด คือ ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งในสังขาร ธรรมทั้งปวงตามที่เป็นจริง คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระธรรมปิฎก (ป.ปยุตโต, 2542: 305) วิปัสสนา แปลง่าย ๆ ว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติ ต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เรารวดภาพ ให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอน ความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนแปลงที่ต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งทำที่ แห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ ความเข้าใจถูกต้องที่เกิด เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้นเรียกว่า ญาณ มีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้าย เรียกว่า วิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือ ความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริงหมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลายและอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจ ครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชัง ความคิดใจและความขัดใจเป็นต้น ไม่ถูกบังคับ หรือ ชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างบิดเบือน จนพาความคิดและการกระทำ ที่ติดตามมาให้หันเหไป และไม่ต้องเจ็บปวด หรือเร่าร้อน เพราะถูกบีบคั้นหรือต่อสู้กับกิเลส เหล่านั้น ญาณและวิชชา จึงเป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา

โดยตามปกติคนที่ถูกโมหะครอบงำจิต ย่อมไม่รู้จักคิดถูกชั่วดี มีความมืดมองไม่เห็น ความจริงในสิ่งต่าง ๆ ที่ควรรู้ควรเห็น ย่อมจะทำทุกคิดอะไร ๆ ด้วยอำนาจโมหะ ย่อมมีแต่ความเศร้า หมองใจ เป็นบาปคือเป็นทุกข์ใจ จึงจำต้องเจริญภาวนา กำจัดโมหะเสีย เมื่อกำจัดได้จิตใจก็สว่างไสว เป็นบุญ คือ เป็นสุขใจ (อธิบายธรรมวิภาคปริเฉทที่ 1 2544 : 58)

บุญ คือ ความสุขที่เกิดด้วยการเจริญภาวนาดังนี้ จึงชื่อว่าภาวนามัยบุญ บุญสำเร็จด้วยการเจริญภาวนา

วิธีแบบคฤหัสถ์ กล่าวคือ ทาน ศีล และภาวนา มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ไตรสิกขา พุทธธรรม (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต) ดังนี้

1) ทาน คือ การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน เพื่อช่วยเหลือกัน เพื่อยึดเหนี่ยวสังคม และเพื่อส่งเสริมความดีงามและการทำสิ่งที่ดี ทานเป็นเครื่องส่งเสริมการอยู่ร่วมกันในสังคม ให้เป็นไปด้วยดีมีระเบียบมั่นคงยิ่งขึ้น พร้อมกันนั้นก็เป็นที่ฝึกหัดขัดเกลาทั้งพฤติกรรมภายนอก ทางกาย วาจา และฝึกฝนอบรมจิตใจให้เจริญยิ่งขึ้นไปในคุณธรรม และความเอื้ออ้อมเบิกบาน ผ่องใส

2) ศีล ก็มีสาระอย่างศีลในไตรสิกขาข้างต้น

3) ภาวนา แยกเป็นภาวนาในด้านสมาธิ และภาวนาในด้านปัญญา ภาวนามีความหมายตรงกับคำว่า พัฒนาด้วยและแปลว่าเจริญ เป็นการฝึกอบรมหรือการเจริญหรือการทำให้เป็นให้ มีขึ้นมา และพัฒนาให้่องงามบริบูรณ์ การภาวนาในระดับที่เราต้องการในที่นี้แยกเป็น 2 อย่าง คือ จิตตภาวนา การฝึกอบรมจิตใจอย่างหนึ่ง และปัญญาภาวนา การฝึกอบรมปัญญาอีกอย่างหนึ่ง

ถ้าใช้นิยามของภาษาสมัยใหม่ เจริญ แปลว่า พัฒนา เพราะฉะนั้น จิตตภาวนา ก็แปลว่า การพัฒนาจิต หรือพัฒนาจิตใจ ส่วนปัญญาภาวนา ก็แปลว่า การพัฒนาปัญญา จิตตภาวนานั้น เรียกง่าย ๆ ว่า สมถะ บางทีก็เรียกว่า สมถภาวนา สมถะนี้ตัวแก่นของมันแท้ ๆ คือ สมาธิ เพราะสมถะนั้นแปลว่า ความสงบ ตัวแก่นของความสงบก็คือสมาธิ ความมีในแนวแนว สมถะนั้นมุ่งที่ตัวสมาธิ จะว่าสมาธิเป็นสาระของสมถะก็ได้ ฉะนั้นก็เลยเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิภาวนา คำว่า จิตตภาวนาก็ดี สมถภาวนาก็ดี สมาธิภาวนาก็ดี จึงใช้แทนกันได้หมด

ต่อไปอย่างที่สอง ปัญญาภาวนานั้นเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนา มุ่งให้เกิดปัญญา คือ ปัญญาที่เข้าใจความจริงของสิ่งทั้งหลาย ปัญญาในขั้นที่รู้จักโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เรียกว่า วิปัสสนา แปลว่า รู้แจ้ง ไม่ใช่รู้แค่ทำมาหาเลี้ยงชีพ ได้เท่านั้น แต่รู้สภาวะ รู้สภาพความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย จึงเรียกว่า วิปัสสนา ซึ่งก็เป็น

ปัญญาระดับหนึ่งนั่นแหละ เพราะฉะนั้น วิปัสสนาภาวนา ถ้าจะเรียกให้กว้างก็เป็นปัญญาภาวนา ตกลงก็แยกภาวนาเป็น 2 อย่าง

อย่างหนึ่ง เรียกว่า จิตตภาวนา สมถภาวนาบ้าง สมาธิภาวนาบ้าง

อย่างที่สอง เรียกว่า ปัญญาภาวนา หรือเรียกให้แคบจำกัดลงไปว่า วิปัสสนาภาวนา

อย่างไรก็ตาม ทาน ศีล ภาวนานี้ ท่านมุ่งสำหรับคฤหัสถ์ ดังนั้น บุญสิกขาจึงเน้น ข้อปฏิบัติขั้นต้น ๆ หรือขั้นพื้นฐาน คือ ทานเน้นที่อามิสทาน ได้แก่ การให้วัตถุ ศีลเน้นที่ศีล 5 หรือขยับขึ้นไปอีกก็เป็นศีล 8 ส่วนภาวนาในที่นี้ก็เน้นแค่เมตตาภาวนา คือ การเจริญเมตตาหรือไมตรี ที่จะเป็นพื้นฐานแห่งสันติสุขของสังคม ถ้าสามารถทำให้มากกว่านั้นก็ขยายออกไปสู่จิตตภาวนา และปัญญาภาวนาเต็มรูปอย่างที่วางข้างต้น

ทั้ง 2 ชุด คือ ทาน ศีล ภาวนา กับ ศีล สมาธิ ปัญญา นี้ว่าที่จริงก็เรื่องเดียวกัน แต่ชุดหนึ่งเน้นด้านภายนอก เน้นด้านหยาบ จัดเป็นทาน ศีล และภาวนาโดยขยายด้านนอกเป็น 2 อย่าง คือ ทาน กับ ศีล เอาข้างใน 2 อย่าง คือ สมาธิ และปัญญาไปยุบเป็นภาวนาอย่างเดียว ส่วนชุด ศีล สมาธิ ปัญญา นั้น เอาด้านในคือ ภาวนาไปแยกละเอียดเป็นจิตใจ (สมาธิ) กับ ปัญญา แต่ด้านนอกคือ ทานกับศีลนั้นรวมเป็นอันเดียว เพราะว่าศีลนั้นหลักการก็คืออยู่ร่วมกัน ด้วยดีกับผู้อื่นในสังคม ส่วนทานก็เป็นองค์ประกอบในการที่จะอยู่ร่วมกันด้วยดีกับผู้อื่นในสังคม ก็เลยมารวมอยู่ในคำว่า ศีล

เพราะฉะนั้น คำว่า ทาน ศีล ภาวนา กับ ศีล สมาธิ ปัญญา นี้ ก็ให้ทราบว่าที่แท้จริง เป็นระบบอันเดียวกัน แต่เราแยกเพื่อให้เห็นจุดเน้นที่ต่างกัน สำหรับคฤหัสถ์จะเน้นด้านนอก จัดเป็นทาน ศีล ภาวนา แต่สำหรับพระสงฆ์จะเน้นด้านในวางหลักเป็น ศีล สมาธิ ปัญญา

ชีวิตประเสริฐ 10

ปรากฏในวัฏทศสูตร (อ.ทส. 38/74/234-235) ดังนี้

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเมื่อเจริญด้วยความเจริญ 10 ประการ ย่อมเจริญด้วยความเจริญอันประเสริฐ และเป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระ สิ่งทีประเสริฐแห่งกาย ความเจริญ 10 ประการเป็นไฉน คือ อริยสาวกย่อมเจริญด้วยนาและสวน 1 ย่อมเจริญด้วยทรัพย์ และข้าวเปลือก 1 ย่อมเจริญด้วยบุตรและภรรยา 1 ย่อมเจริญด้วยทาส กรรมกรและคนใช้ 1 ย่อมเจริญด้วยสัตว์ 4 เท้า 1 ย่อมเจริญด้วยศีล 1 ย่อมเจริญด้วยสุตะ 1 ย่อมเจริญด้วยจาคะ 1 ย่อมเจริญด้วยปัญญา 1 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเมื่อเจริญด้วยความเจริญ 10 ประการนี้ ย่อมเจริญด้วยความเจริญอันประเสริฐ และเป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระ สิ่งทีประเสริฐแห่งกาย

บุคคลใดในโลกนี้ ย่อมเจริญด้วยทรัพย์ ข้าวเปลือก บุตร ภรรยา และสัตว์ 4 เท้า บุคคลนั้นย่อมเป็นผู้มีโชค มียศ เป็นผู้อันญาติมิตร และพระราชานุชาแล้ว บุคคลใดในโลกนี้ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา บุคคลเช่นนั้น เป็นสัปปบุรุษ มีปัญญาเครื่องพิจารณา ย่อมเจริญด้วยความเจริญ ทั้งสองประการในปัจจุบัน...

คำสอนพระพุทธศาสนาในวิถีชีวิตอภิกขัมม ทั้ง 10 ประการที่นำเสนอในงานวิจัย แสดงให้เห็นว่า วิถีชีวิต ในระบบดังกล่าวนี้ ครอบคลุมใน 2 ประเด็นหลัก คือ

1. ความเจริญทางวัตถุ หรือรูปธรรม เป็นความเจริญทางโภคทรัพย์ ได้แก่ หน้าที่การงาน ทรัพย์สินเงินทอง มีสุขภาพร่างกายแข็งแรง บริวาร
2. ความเจริญทางด้านศีลธรรม เป็นความเจริญทางจิตใจ ที่มีคุณธรรม เป็นประโยชน์ต่อชีวิต สังคม ได้แก่ การทำความดี ทั้งกาย วาจา ใจ

ความเจริญทั้งสองประการนี้ เป็นความเจริญที่มีอยู่ควบคู่กัน เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ซึ่งจะเห็นได้ว่า บางหลักปฏิบัติที่นำเสนออาจจะมีเนื้อหาครอบคลุมทั้ง 2 ประเด็นด้วยเช่นกัน

วิถีชีวิตดังกล่าวนี้ เรียกว่า “ชีวิตที่ดี” ในระบบของอาคาริยวินัย ความหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

อนาคาริยวินัย

วิถีชีวิตของบรรพชิตหรือนักบวชในพระพุทธศาสนา เป็นผู้ที่ผ่านการบรรพชา หรือการบวชตามวิธีการของพระพุทธศาสนา ซึ่งในปัจจุบันนี้ การบวชมี 2 ลักษณะ คือ

1. การบวชพระภิกษุ ใช้วิธีการบวชด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา (มหา.วิ.1/771) กล่าวคือให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการบวช หมายถึง การรับสมาชิกเข้าหมู่สงฆ์ โดยการคัดเลือกคนที่เหมาะสมเข้าบวช

2. การบวชสามเณร ใช้วิธีการบวชด้วย สรณคมอุปสัมปทา (มหา.วิ.1/772) กล่าวคือ การบวชด้วยการเข้าถึงไตรสรณคมน์ โดยให้ผู้บวชนั้น โคนหัว โคนหนวด เครา ให้เรียบร้อย และเข้ามาไหว้ พระภิกษุ เปล่งวาจาถึง พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ

สำหรับการบวชภิกษุณี นั้นในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ซึ่งผู้วิจัยใช้เป็นหลักในงานวิจัยนี้ การบวชภิกษุณี ในปัจจุบันไม่มีแล้ว เนื่องจากวงศ์ของภิกษุณีได้สิ้นไปหมดแล้ว จึงไม่มีพิธีการบวช และสำหรับรายละเอียดและขั้นตอนในการบวชนั้น ผู้วิจัยไม่ขอนำเสนอเนื่องจากเป็นเรื่องคุณสมบัติของผู้บวชและพิธีกรรม ที่ไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับงานวิจัยนี้ ที่มุ่งเน้นการดำเนินชีวิต หรือวิถีชีวิตของบรรพชิตตามคำสอนของพระพุทธศาสนา คำสอนที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของบรรพชิตปรากฏใน อัจฉายิกสูตร (อ.ติก. 34/532/474) ดังนี้คือ

“...ภิกษุทั้งหลาย อัจฉายิกกรณียะ (กิจที่ต้องรับทำ) ของภิกษุ 3 นี้ คืออะไรบ้าง คือ การบำเพ็ญอุทิศศึกษา การบำเพ็ญอุทิศจิตศึกษา การบำเพ็ญอุทิศปัญญาศึกษา...”

และในวัชชีปุตตสูตร (อ.ติก. 34/524/450) ดังนี้ คือ

“...ท่านจงศึกษาในสิกขาทั้ง 3 นี้ เกิดภิกษุเมื่อใดท่านจงศึกษาทั้งอุทิศ ทั้งอุทิศจิต ทั้งอุทิศปัญญา เมื่อนั้นท่านศึกษาอุทิศศึกษาอยู่ที่ดี จักละ รากะ โทสะ โมหะได้...”

ในการขยายความในอริสติกศึกษา อริจิตศึกษา และอริปัญญาศึกษา ปรากฏในคิสิกสเมตเตยยสุดตนิทเทศที่ 7 (ขุ.มหา.26/242/675) ดังนี้

“คำว่าพึงศึกษา ได้แก่ ศึกษา 3 อย่าง คือ อริสติกศึกษา 1 อริจิตศึกษา 1 อริปัญญาศึกษา 1

อริสติกศึกษาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยความสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจรระ เห็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ศีลขันธ์น้อย ศีลขันธ์ใหญ่ ศีลเป็นที่ตั้ง เป็นเบื้องต้น เป็นเครื่องประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นปาก เป็นประธาน แห่งความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า อริสติกศึกษา

อริจิตศึกษาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม สังัดจากอกุศลกรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป บรรลุทุติยฌาน อันมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะปีติสิ้นไป จึงมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน ที่พระอรหิยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ บรรลุจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่นี้เรียกว่า อริจิตศึกษา

อริปัญญาศึกษาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญาประกอบด้วยปัญญาอันให้ถึงความเกิดและความดับ เป็นอรหิยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะนี้เหตุให้เกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะนี้เรียกว่า อริปัญญาศึกษา

ก. อริสติกศึกษา

อธิบายว่าตามรูปศัพท์ มีความหมายว่า ข้อปฏิบัติสำหรับการฝึกอบรมในความประพฤติอย่างสูง ให้มีสุจริต ทางกาย วาจา และอาชีวะ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 618)

ในปฐมสมันตปาสาทิกาแปล (วิ.วิ. 1/776) วิเคราะห์ไว้ว่า อธิศีล เป็นศีลยิ่ง คือ เป็นศีลสูงสุด จึงชื่อว่าอธิศีล เป็นสิกขา เพราะอันกุลบุตรพึงศึกษาด้วย จึงชื่อว่า อธิศีลสิกขา ในอธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ก็นั้นนั้น

จากพระสูตรดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่า ผู้บวชเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนานี้ เป็นผู้ที่มีศีลได้แก่ สิกขาบท คำว่าศีลเป็นไวยากรณ์ของปาติโมกข์ เป็นสิ่งย่อมคุ้มครอง ย่อมรักษา ย่อมให้หลุดพ้นการตำรวมในปาติโมกข์ ก็คือการรักษาสิกขาบท เครื่องรััดตามที่ทรงบัญญัติไว้ในพระปาติโมกข์ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม 2533 : 207) การถึงพร้อมด้วยอาจารย์ และโคจรระกล่าวคือ ความไม่ละเมิดทางกาย วาจา หรือ ความประพฤติ (สุนทร 2542 :) การศึกษาในสิกขาบทเป็นที่ตั้ง เป็นเบื้องต้น เป็นเครื่องประพฤติ เป็นเครื่องตำรวม ระมัดระวัง (พจนานุกรมศัพท์พุทธศาสน์, 2533 : 338)

การประพฤติปฏิบัติในอธิศีลสิกขา ซึ่งแบ่งได้เป็น 3 ประเภท ปรากฏในพรหมชาลสูตร (ที.สี. 11/2-25/1-15) สรุปได้ดังนี้ (สุชีพ, 2537: 289-290) คือ

1. จุลศีล (ศีลอย่างเล็กน้อย)

1.1 เว้นจากฆ่าสัตว์, ลักทรัพย์, ประพฤติล่วงพรหมจรรย์

1.2 เว้นจากการพูดปด, พูดต่อเสียด, (ยุให้แตกกัน), พูดคำหยาบ ๆ, พูดเพื่อเจ้า

1.3 เว้นจากการทำลายพืชและต้นไม้

1.4 ฉันทมือเดี้ยว เว้นจากการฉันทอาหารในเวลากลางคืน, เว้นการฉันทในเวลาวิกาล, เว้นจากพ้อนรำ ขับร้อง ประโคม และดูการเล่น, เว้นจากตัดทรง ประดับประดารา่างกายด้วยระเบียบดอกไม้ของหอม เครื่องทา เครื่องย้อมขัดผิวต่างๆ, เว้นจากที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่มีภายในใสนุ่นและสำลี, เว้นจากการรับทองและเงิน

1.5 เว้นจากการรับข้าวเปลือกดิบ, เนื้อดิบ, เว้นจากการรับหญิง หรือหญิงรุ่นสาว, เว้นจากการรับทาสี ทาสา, เว้นจากการรับแพะ, แกะ, ไก่, สุกร, ช้าง, โค, ม้า, ลา, เว้นจากการรับนา, สวาน

1.6 เว้นจากการชักสว่, การค้าขาย, การโกงด้วยตาชั่ง, ด้วยเงินเหรียญ (สำริด) และด้วยการนับ (ชั่ง, ตวง, วัด) เว้นจากการใช้วิธีโกงด้วยให้สินบน หลอกหลวงและปลอมแปลง, เว้นจากการตัด (มือ เท้า) การฆ่า การมัด การช่มชิงทรัพย์ (ในทาง) การปล้น การจู่โจมทำร้าย

2. มัชฌิมศีล (ศีลอย่างกลาง)

2.1 เว้นจากการทำลายพืช

2.2 เว้นจากการสะสมอาหารและผ้า

2.3 เว้นจากการดูเล่นหลากชนิด เช่น ฟ้อนรำ เป็นต้น

2.4 เว้นจากการเล่นพนันต่างชนิด

2.5 เว้นจากที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่

2.6 เว้นจากประดับประดาตกแต่งร่างกาย

2.7 เว้นจากศิรัจฉานกถา (พูดเรื่องไร้ประโยชน์หรือที่ขัดกับสมณเพศ)

2.8 เว้นจากการพูดแข่งดีหรือข่มขู่กัน

2.9 เว้นจากชักสว่

2.10 เว้นจากการพูดปลด, การพูดประจบ, การพูดอ้อมค้อม (เพื่อหวังลาภ), การพูดปลด, การพูดเอาลาภแลกลาภ (หวังของมากด้วยของน้อย)

(ในแต่ละข้อมีการแจกรายละเอียดออกไปมาก)

3. มหาศีล (ศีลอย่างใหญ่)

3.1 เว้นจากการดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยไตร่จรรยาวิชา เช่น ทายนิमित, ทายฝัน, ทายหนูกัดผ้า เป็นต้น

3.2 เว้นจากการดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยไตร่จรรยาวิชา เช่น คูลักษณะแก้วมณี, ลักษณะไม้ถ้อ, ลักษณะผ้า, ลักษณะศัสตรา เป็นต้น

3.3 เว้นจากการดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยไตร่จรรยาวิชา เช่น ทายทักเกี่ยวกับพระราชา ด้วยพิจารณาดาวฤกษ์

3.4 เว้นจากการดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยไตร่จรรยาวิชา เช่น ทายจันทรปราคา สุริยุปราคา เป็นต้น

3.5 เว้นจากการดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยไตร่จรรยาวิชา เช่น ทายฝนชุก ฝนแล้ง เป็นต้น

3.6 เว้นจากการดำรงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ด้วยไตร่จรรยาวิชา การบน, การแก้บน, การประกอบยา เป็นต้น

ข. อธิจิตตศึกษา

อธิบายตามความหมายได้ว่า การฝึกอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพชีวิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542: 604)

สาระของอธิจิตติ คือ การพัฒนาคุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพ และสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงาม และพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด

ความหมายตามแบบแผนแท้ตามรูปศัพท์ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 618) อธิจิตตสิกขา สิกขา คือ จิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิต ให้เกิดสมาธิอย่างสูง อธิจิตต์ หรือสมาธิ ว่าโดยระดับสูงสุด หรือเต็มรูป ก็ได้แก่สมถวิธิ หรือวิธิบำเพ็ญกรรมฐาน(ฝ่ายสมถะ) แบบต่าง ๆ ซึ่งมากอาจารย์มากสำนักปฏิบัติได้เพียรจัด เพียรกำหนดกันขึ้น และวิวัฒนาการเรื่อยมา ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏเป็นแบบแผนในชั้นอรรถกถา เช่น วิสุทธิมรรค แล้วขยายและดัดแปลงต่อ ๆ กันมา แต่เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ ให้คลุมไปทุกระดับ ก็ย่อมกินความถึง วิธิการและอุปกรณ์ทั้งหลายที่จะช่วยชักจูงจิตใจของคนให้สงบ ให้มีจิตใจยึดมั่นและมั่นคงในคุณธรรม ใ้ใจให้ฝึกใฝ่และมีวิริยะอุตสาหะในการสร้างคามดีงามยิ่งขึ้นไป ตลอดจนอุบายวิธิต่าง ๆ ที่จะช่วยส่งเสริมคุณภาพจิตของคน เช่น การมีสถานที่พักผ่อนหย่อนใจอันสงบร่มรื่น ชักจูงความคิดในทางที่ดีงาม การสร้างบรรยากาศในสถานที่อยู่อาศัย ในที่ทำงาน สถานที่ประกอบอาชีพ เป็นต้น ให้สดชื่นแจ่มใส ประกอบด้วยเมตตา กรุณา ชวนให้ออกทำแต่ความดี และทำให้มีคุณภาพ จิตประณีตยิ่งขึ้น กิจกรรมต่าง ๆ ที่ปลูกเร้าคุณธรรม การส่งเสริมกำลังใจในการทำคามดี ความมีอุดมคติ และการฝึกจิตใจให้เข้มแข็งหนักแน่น มั่นคง มีสมรรถภาพสูง

อธิบายตามความหมายได้ว่า การเจริญสมาธิตั้งแต่ อุปจารสมาธิ (สมาธิจวนแน่วแน่) จนถึงอัปนาสมาธิ (สมาธิแน่วแน่) เพื่อขจัดกิเลสอย่างกลางที่เรียกว่า นิวรณ์ 5 ให้สงบระงับ ไปชั่วคราว สุนทร ฌ รังษี (2541: 493) จากความที่ยกอ้าง ประกอบกับความตามพระสูตร จะเห็นได้ว่า อธิจิตตสิกขา เป็นการปฏิบัติสมาธิ เพื่อละเว้นจากกามและอกุศลธรรม ที่เรียกว่า นิวรณ์ 5 และการปฏิบัติสมาธิบรรลุนาน 4 ระดับ ดังนั้น จึงขอทำความเข้าใจในเรื่อง นิวรณ์ 5 และฉานประกอบการนำเสนอ ดังนี้

1. นิวรณ์ 5

ในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.วิ. 78/983/814) แสดงไว้ว่า นิวรณ์ 5 คือ

กามฉันทนิวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ กามฉันทะ
 พยาบาทนิวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ พยาบาท
 ถีนมิทธนิวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ ถีนมิทธะ
 อุทธัจจกุกกัจฉนิวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ อุทธัจจกุกกัจฉะ
 วิจิกิจฉานิวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ วิจิกิจฉะ

คำว่า “นิรวณ” พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์ (2540: 128) ให้ความหมายไว้ว่า ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี, สิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม มี 5 อย่าง คือ

กามฉันท	พอใจในกามคุณ
พยาบาท	คิดร้ายผู้อื่น
ถีนมัทธะ	ความหดหู่ ซึมเศร้า
อุทธัจจกุกกัจจะ	ความฟุ้งซ่านและรำคาญ
วิจิกิจฉา	ความลังเล สงสัย

ในพระอภิธรรมมัตตสังคหะปริเฉทที่ 1 แสดงไว้ว่า นิรวณ เป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้เกิดฉาน มี 5 ประการ คือ กามฉันทนิรวณ พยาบาทนิรวณ ถีนมัทธนิรวณ อุทธัจจกุกกัจจนิรวณ และวิจิกิจฉานิรวณ และต้องใช้องค์ฌาน (อธิบายในบทต่อไป) เช่น ข่ม หรือ ทำลาย ดังนี้

1) กามฉันทนิรวณ คือ ความติดใจในกามคุณอารมณ์ อันมี รูป เสียง กลิ่น รส และการสัมผัสถูกต้อง ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำ ที่ระคนด้วยสี ถ้ามัวไปเพเลิดเพลินจิตใจในสิ่งเหล่านี้ ก็จักไม่ได้ฉานแน่นอน ต้องใช้เอกัคคตา เผากามฉันทนิรวณอันเป็นปฏิปกษณ์เสีย

2) พยาบาทนิรวณ ความมุ่งจะปองร้ายผู้อื่น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่เดือดพล่าน ถ้ามัวแต่กรุ่นคิดปองร้ายใคร ๆ อยู่ ฉานจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องใช้ปิตุเผากพยาบาทนิรวณ อันเป็นปฏิปกษณ์เสีย

3) ถีนมัทธนิรวณ ความหดหู่ ความท้อถอยไม่ใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์ที่เพ่งนั้น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่มีจอกแหวนปิดบังอยู่ ถ้าลงใจที่ท้อถอยคลายความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่งนั้นแล้ว ย่อมไม่เกิดผลให้ถึงฉานได้ ต้องใช้ชีวิตก เผาถีนมัทธนิรวณอันเป็นปฏิปกษณ์เสีย

4) อุทธัจจกุกกัจจนิรวณ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ซึ่งเปรียบได้ว่า เหมือนน้ำที่ถูกพัดลมกระเพื่อมอยู่เสมอ ถ้าจิตใจเลื่อยล่อยซัดส่ายอยู่เรื่อย ๆ แล้วก็ไม่มีฉานจิต ต้องใช้สุขเผากอุทธัจจกุกกัจจนิรวณ อันเป็นปฏิปกษณ์เสีย

5) วิจิกจกานิวรณ์ ความลังเลไม่แน่ใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ขุ่นเป็นนม หรือน้ำที่ตั้งอยู่ในที่มีด ถ้าเกิดลังเลไม่แน่ใจอยู่ตรงไหน ก็เป็นอันว่าไม่ทำถึงฉานอยู่ตรงนั้น ต้องใช้วิจารณ์วิจิกจกานิวรณ์ อันเป็นปฏิบัติขั้นนี้เสีย

การเผา การข่ม การทำลาย หรือการประหารนิวรณ์นี้ กล่าวสรุปอย่างสั้นๆ ดังนี้

วิตก	เผา	ถินมิทชนิวรณ์
วิจารณ์	เผา	วิจิกจกานิวรณ์
ปีติ	เผา	พยาบาทนิวรณ์
สุข	เผา	อุทัจจกุกุกจกานิวรณ์
เอกัคคตา	เผา	กามฉันทนิวรณ์

เมื่อเผา หรือข่มนิวรณ์ซึ่งเป็นปฏิบัติธรรมอันเป็นเครื่องขัดขวางมิให้เกิดฉานนี้ได้ เมื่อใดฉานจิตจึงจะเกิดขึ้นได้เมื่อนั้น นิวรณ์ทั้ง 5 หากยังคงอยู่แม้แต่อย่างเดียว ฉานจิตก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้เลย

2. ฉาน 4

ฉาน พจนานุกรมศัพท์พุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์ (2541: 60) ให้ความหมายว่าการเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่ เป็นอัปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลักฉาน 4 ข้อ คือ ปฐมฉานมีองค์ 5 (วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา) ทุตติฉาน มีองค์ 3 (ปีติ สุข เอกัคคตา) ตติฉาน มีองค์ 2 (สุข เอกัคคตา) จตุตถฉาน มีองค์ 2 (อุเบกขา เอกัคคตา)

ในพระอภิธรรมมัตถสังคหปริเฉทที่... ให้ความหมายไว้ว่า ธรรมชาติที่เพ่งอารมณ์ (อันมีกสิณเป็นต้น) ก็ดี หรือธรรมชาติที่เผาธรรมอันเป็นปฏิบัติ (มีนิวรณ์เป็นต้น) ก็ดี ธรรมชาตินั้นเรียกว่า ฉาน

การสร้างองค์ฌานให้เกิดขึ้นในพระอภิธรรมปิฎก (อภิ.สัง. 75/449-450 อ.) ได้แสดงให้เห็นว่า พึงกระทำด้วยวิธีการดังนี้

...ก็กุลบุตรผู้ใคร่บรรลุพระอรหัตตะกระทำบริกรรมในปฐวิกลินนี้ ยังฌานหมวด 4 ฌานหมวด 5 ให้เกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสนามีฌานเป็นปทัฏฐานพึงทำอย่างไร? เบื้องต้นควรชำระศีล 5 คือ ปาติโมกขสังวรศีล อาชีวนปาริสุทธิศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวนปาริสุทธิศีล ปัจจัยสันนิสสิตศีลให้หมดจดก่อน เมื่อดำรงอยู่ในศีลดีแล้ว ก็ตัดปลิโพทที่มีอยู่ในปลิโพท 10 ประการที่มีอยู่ มีอวาสาปลิโพทเป็นต้นนั้น แล้วเข้าไปหากัลยานมิตรผู้ให้กรรมฐาน ใคร่ครวญกรรมฐานที่สมควรแก่จริตของตนในบรรดากรรมฐาน 38 ประการที่มีมาในพระบาลี ถ้าปฐวิกลินนี้สมควรแก่จริตของตนก็พึงถือเอากรรมฐานนี้เท่านั้น ละวิหารที่ไม่สมควรแก่การเจริญฌาน อยู่ในวิหารที่เหมาะสม ตัดความกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ รักษาบริกรรมและนิมิตกสิณ เว้นอัสปาย 7 แห่ง เสพเสนาสนัสปายะ 7 แห่ง พึงทำภาวนาวิธทั้งหมด อันมีอัปนาโกศล 10 อย่างไม่ให้ตกหล่น พึงปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน...

จากความดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการปฏิบัติสมาธิเพื่อให้ได้องค์ฌานนี้มีกระบวนการขั้นตอนในทางปฏิบัติ ตั้งแต่การรักษาศีล เป็นเบื้องต้น การตัดความกังวลทั้ง 10 ประการเข้าหาและอยู่ในความดูแลของผู้ให้กรรมฐานเพื่อหาวิธีที่เหมาะสมกับตน การอยู่ในสถานที่ที่เหมาะสมเป็นต้น สำหรับในรายละเอียดสำหรับงานวิจัยนี้ขอไม่กล่าวถึง เนื่องจากเป็นขั้นตอนในการปฏิบัติสมาธิที่มีความซับซ้อนและขึ้นอยู่กับความสามารถและความเหมาะสมของแต่ละบุคคล การนำมาแสดงในงานวิจัยนี้เพื่อชี้ให้เห็นในเบื้องต้นว่าการปฏิบัติในหัวข้อ อธิจิตตสิกขานี้มีกระบวนการและขั้นตอนในการพัฒนาจิต เพื่อก่อให้เกิดองค์ฌานนั้น มีความละเอียดซับซ้อนในทางปฏิบัติ

อย่างไรก็ตามในพุทธธรรม พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542: 849-850) ได้สรุปขั้นตอนเป็นลำดับ โดยสรุป คือในเบื้องต้น เมื่อศีลบริสุทธิตีหรือชำระศีลให้หมดจดแล้ว

1. ตัดปลิโพท คือ ข้อคิดข้อง หรือเหตุกังวล 10 ประการ ได้แก่

1.1 ที่อยู่หรือวัด คนมิชอบใช้เก็บสะสมไว้มาก หรือมีงานอะไรค้างอยู่ เป็นกังวล แต่ถ้าใจไม่ผูกพันก็ไม่เป็นไร

1.2 ตระกูล คือ ตระกูลญาติ หรือตระกูลอุปฐาก ซึ่งสนิทสนม ห่างไปใจคอยห่วง
ควรทำใจให้ได้

1.3 ลาก เช่น มีคนเลื่อมใสมาก มาหาภาวของ มัววุ่นอยู่ ในเป็นอันปฏิบัติ
ควรปลีกตัวไปหาที่สงบ

1.4 คณะ เช่น มีคณะศิษย์ที่ต้องสอน อยู่อยู่กับงานสอนและแก้ความสงสัย
ควรทำให้เสร็จเรื่องที่ค้าง หรือหาคนแทน เป็นต้น แล้วขอโอกาสลาไป

1.5 กรรม คือการงาน โดยเฉพาะนกรรม (การก่อสร้าง) ควรทำให้เสร็จหรือมอบหมาย
แก่ใครให้เรียบร้อย

1.6 อัทธนะ คือการเดินทางไกลด้วยกิจธุระ เช่น ไปบวชพระเถร พึงทำเสียให้เสร็จ
หมดกังวล

1.7 ญาติ ทั้งญาติทางบ้าน และญาติทางวัด (อุปัชฌาย์ อาจารย์ ศิษย์ เพื่อนศิษย์)
เจ็บป่วยต้องชวนช่วยรักษาให้หายจนหมดห่วง

1.8 อาพาธ คือตนเองป่วยไข้ รับประทานให้หาย ถ้าจะทำจะไม่ยอมหาย ก็ให้ทำใจสู้
ว่าฉันจะไม่ยอมเป็นทาสของแจะปฏิบัติละ

1.9 คันถะ คือบริษัติ หรือสิ่งที่เล่าเรียน เป็นปติโพธสำหรับผู้รู้กับการรักษาความรู้
เช่น สาธยาย เป็นต้น ถ้าไม่รู้อะไรก็ไม่ใช่

1.10 อิทธิ คือฤทธิ์ของปุถุชน เป็นภาระในการรักษา แต่เป็นปติโพธสำหรับผู้บำเพ็ญ
วิปัสสนาเท่านั้น ไม่เป็นปติโพธแก่การเจริญสมาธิโดยเฉพาะ เพราะผู้ที่เจริญสมาธิยังไม่มีฤทธิ์
ที่จะห่วง

2. เข้าหากัลยาณมิตร คือ ครูอาจารย์ ผู้มีคุณสมบัติเหมาะที่จะให้กรรมฐาน

3. รับเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งใน 40 อย่างที่เหมาะสมกับจริตของตน
4. ก. เข้าอยู่ในวัด ที่อยู่อาศัย หรือสถานที่ปฏิบัติ ซึ่งเหมาะแก่การเจริญสมาธิ
ข. ตัดปลิวโพธิ คือ ข้อกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เสียให้หมด
5. ปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ

ในการปฏิบัติสมาธิ ดังกล่าวนี้ เพื่อให้เกิด องค์ฌานตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น คือ ประกอบด้วยธรรม 5 ประการ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ในการเผา ข่ม ทำลาย นيرانต์ทั้ง 5 นั้น สามารถอธิบายได้ตามลำดับดังนี้ (ตามนัยของพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริเฉทที่ 1)

1. วิตก คือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เริ่มแรกเมื่อปฏิบัติทำฌาน ต้องมีสิ่งสำหรับเพ่ง เป็นต้นว่า ใช้ดินมาทำเป็นดวงกสิณ ต้องยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ หมายความว่า ต้องเพ่งดวงกสิณ ไม่ให้จิตใจไปคิดอะไรอื่น ถ้าไปคิดอะไรอื่นก็หมายความว่า มี ถีนมิทระ คือ จิตหลุดลอยจากอารมณ์ที่เพ่ง คลายความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่ง เป็นจิตที่ตกไปจากดวงกสิณแล้ว ต้องยกจิตให้กลับมาสู่ดวงกสิณ คือให้เพ่งดวงกสิณอีก จนไม่คลาดไปจากดวงกสิณเลย ถือว่ามีวิตกโดยสมบูรณ์ เมื่อจิตมีวิตกอยู่เฉพาะดวงกสิณ ก็ได้ชื่อว่าเผาหรือข่ม ถีนมิทระ ได้แล้ว เพราะจิตใจไม่หลุดลอยคลาดคลายไปจากดวงกสิณเลย

2. วิจาร คือ การประคองจิตให้มั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่เพ่งแล้ว วิจารก็จะประคองมิให้ตกให้อยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง ไม่ให้มีการลึกลงใจว่า เพ่งเช่นนี้จะได้อานละ หรือ ถ้าเกิดการลึกลงใจขึ้น ก็จะหน่ายในการประคองจิต จิตก็จะตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง ความลึกลงใจเช่นนี้ก็คือ วิจิกิจจา เมื่อประคองจิตไม่ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่งโดยปราศจากความลึกลงใจ ก็ได้ชื่อว่ามิวิจาร โดยสมบูรณ์ เผาหรือข่มวิจิกิจจาได้แล้ว

3. ปีติ คือ ความปลาบปลื้มใจ อิ่มเอิบใจในการเพ่งอารมณ์ เมื่อได้ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ประคองจิตให้มั่นคงอยู่ในอารมณ์ โดยปราศจากการหลุดลอยและลึกลงใจแล้ว ย่อมเกิดความปลาบปลื้ม อิ่มเอิบใจในการกระทำนั้น ขณะที่จิตมีปีติปลาบปลื้มอิ่มเอิบใจอยู่ ขณะนั้นจิตก็ไม่ได้คิดไปถึงความพยายามที่จะทำร้ายขุนเณงใคร จึงได้ชื่อว่าปีตินี้ เผาหรือข่มพยายามนيرانต์ได้แล้ว

ปีติ ความปลาบปลื้มอันมีใจนี้ถึง 5 ประการ คือ

ก. ขุททกปีติ	ปลาบปลื้มใจเล็กน้อย พอรู้สึกขนลุก
ข. ขณิกาปีติ	ปลาบปลื้มใจชั่วขณะ เกิดขึ้นบ่อยๆ
ค. โอกกนุติกาปีติ	ปลาบปลื้มใจถึงกับตัวโยกตัวโคลง
ง. อุพเพกกาปีติ	ปลาบปลื้มใจจนตัวลอย
จ. ปรณาปีติ	ปลาบปลื้มใจจนอัมพาบซาบซาบไปทั่วทั้งกายและใจ

ปีติที่เป็นองค์ฌาน สามารถเผาหรือข่มพยาบาทนิวรณ์ได้นั้น ต้องถึง ปรณาปีติ ส่วนปีติอีก 4 ไม่นับว่าเป็นองค์ฌาน เพราะยังเป็นของหยาบและมีกำลังน้อยอยู่

4. สุขในองค์ฌานนี้ หมายถึงความสุขใจ คือ โสมนัสเวทนานั้นเอง เมื่อยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ประคองจิตจนตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ถึงกับเกิดปีติเช่นนี้แล้ว ข่อมเป็นสุขใจยิ่งนัก ความสุขก็คือความสงบ ปราศจากความฟุ้งซ่านรำคาญใจ สุขนี้ จึงได้ชื่อว่า เผาหรือข่มอุทธัจจกุกกุจจะนิวรณ์ได้แล้ว

5. เอกัคคตา คือ จิตที่มีสมาธิแน่วแน่ในอารมณ์เดียว เมื่อจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งดังที่กล่าวมาเป็นลำดับแล้ว ขณะนั้นจิตใจก็ไม่ได้มีอารมณ์อื่นใดอีกเลย หมายความว่าขณะนั้นไม่ได้คำนึงถึง รูป เสียง กลิ่น รส หรือ การสัมผัสถูกต้องแต่ประการใด ๆ ทั้งสิ้น แน่วแน่แต่อารมณ์ที่เพ่งอย่างเดียวนั้น เอกัคคตา นี้ จึงได้ชื่อว่า เผาหรือข่มกามฉันทนิวรณ์ได้แล้ว ธรรมทั้ง 5 ประการนี้เมื่อเกิดขึ้นก็ เรียกว่า ฌานจิตเกิดขึ้น การข่มนิวรณ์ด้วยอำนาจแห่งฌานนี้ เรียกว่า วิกขัมภนปหาน เป็นการเผา หรือ ข่ม ไว้ได้นานตราบเท่าที่ ฌานยังไม่เสื่อม เปรียบได้กับหินที่ทับหญ้าไว้ ถ้าไม่ยกหินออก หญ้าก็ขึ้นไม่ได้ฉันใด ถ้าฌานยังไม่เสื่อมนิวรณ์ก็ไม่มีโอกาสจะกำเริบขึ้นได้ฉันนั้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า นิวรณ์กำเริบขึ้นได้เมื่อใด ฌานก็เสื่อมไปเมื่อนั้นเช่นกัน

ในการปฏิบัติสมาธิ เมื่อได้องค์ฌานที่กำจัดแล้วซึ่งกามและอกุศลกรรมได้แล้ว (สามารถเสื่อมได้) ในพระสูตร แสดงไว้ว่า การปฏิบัติสมาธิมีลำดับในการเข้าถึง หรือ บรรลุฌาน 4 ประการ กล่าวคือ

ปฐมฌาน มีองค์ฌาน 5 คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา

ทุติยฌาน มีองค์ฌาน 3 คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

ตติยฌาน มีองค์ฌาน 2 คือ สุข เอกัคคตา

จตุตถฌาน มีองค์ฌาน 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

จากจตุตถฌาน จะเห็นได้ว่ามีอุเบกขา เกิดขึ้นมาในฌานดังกล่าว ซึ่ง อุเบกขา ในฌาน 4 นี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542: 873) ได้ขยายความไว้ว่าเป็นความวางเฉย ความวางเฉย หรือความมีใจเป็นกลาง หรือแปลให้เต็มว่า ความวางที่เฉยอยู่ หมายถึง การดูอย่างสงบ หรือดูตามเรื่องที่เกิด ไม่ตกเป็นฝักฝ่าย ในกรณีของฌาน คือไม่ติดข้างแม้แต่ในฌานที่มีความสุข อย่างยอดเยี่ยม และความหมายที่สูงขึ้นไปอีก หมายถึง วางที่ดูเฉยในเมื่ออะไรทุกอย่างเข้าดำเนินไป ด้วยดี โดยเฉพาะในฌานที่ 4 คือบริสุทธิหมดจดจากธรรมที่เป็นข้าศึกเรียบร้อยแล้ว จึงไม่ต้อง ขวนขวายที่จะกำจัดธรรมที่เป็นข้าศึกนั้นอีก จัดเป็นองค์ฌานโดยเฉพาะของฌานที่ 4

อุเบกขานี้โดยปกติมีในฌานทุกชั้น (อภิ.สัง. 75/460 อ.) แต่ไม่เด่นชัด เพราะถูกธรรม ที่เป็นข้าศึก เช่น วิตก วิจาร และสุขเวทนา เป็นต้นข่มไว้ เหมือนดวงจันทร์ในเวลากลางวัน ไม่กระจ่าง ไม่แจ่ม เพราะถูกแสงอาทิตย์ข่มไว้ เมื่อถึงจตุตถฌาน ธรรมที่เป็นข้าศึกระงับไปหมด และได้ อุเบกขาเวทนา (คือ อทุกขมสุขเวทนา) สนับสนุนกับบริสุทธิ ผุดผ่อง แจ่มชัด และพาให้ ธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบอยู่ด้วย เช่น สติ เป็นต้น พลอยแจ่มชัดบริสุทธิไปด้วย (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 874)

นอกจากนี้ องค์ฌาน ยังรวมถึงองค์ธรรมที่ประกอบรวมอยู่เป็นประจำในฌานชั้นนั้น ๆ และเป็นเครื่องกำหนดแยกฌานแต่ละชั้นออกจากกันให้รู้ว่าในกรณีนั้นเป็นฌานชั้นที่เท่าใด มิใช่ หมายความว่าในฌานมีองค์ธรรมทั้งหมดอยู่เพียงเท่านั้น องค์ธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่ด้วย ซึ่งเรียกว่าสัมปยุตธรรม แต่เกิดขึ้นประจำบ้าง ไม่ประจำบ้าง และไม่ใช่ว่าเป็นตัวกำหนดแบ่งชั้น ของฌาน ยังมีอีกเป็นอันมาก เช่น ลัญญา เจตนา ฉันทะ วิริยะ สติ มนสิการ เป็นต้น เช่น ในตติยฌาน เน้นสติสัมปชัญญะเป็นตัวทำหน้าที่ชัดเจนมากกว่าในฌานสองชั้นต้นซึ่งก็มี สติสัมปชัญญะด้วยเช่นกันและในจตุตถฌานย้ำว่า สติบริสุทธิแจ่มชัดกว่าในฌานก่อน ๆ ทั้งหมด ทั้งนี้เพราะอุเบกขาแจ่มชัดบริสุทธิเป็นเหตุหนุน ไม่เฉพาะสติเท่านั้นที่ชัด (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต, 2542)

จตุตถฌานนี้ เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งรวมถึง อรูปฌาน 4 (การกำหนดอรูปธรรม เป็นอารมณ์) เนื่องจากมี องค์ฌาน 2 ประการเหมือนกัน คือ อุเบกขา และเอกัตตา แต่สมาธิ ในอรูปฌานจะมีความประณีตลึกซึ้งกว่า กล่าวคือ ห่างไกลจากสิ่งรบกวนมากกว่า แม้อรูปฌาน ด้วยกัน ก็ประณีตกว่ากันตามลำดับขั้นจนกระทั่งถึงขั้น อรูปฌาน 4 แล้ว เป็นของเหมาะสำหรับ นำใช้ต่อไปได้ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 338)

ค. อธิปัญญาศึกษา

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542: 604) ให้ความหมายไว้ว่า การฝึกอบรมทางปัญญา อย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์ หลุดพ้น เป็นอิสระโดยสมบูรณ์

สาระและอธิปัญญา คือ การมองดูรู้จัก และเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือ รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา คือ รู้จัก วางใจ วางท่าที และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสมในทางที่เป็น ไปเพื่องานขยาย ประโยชน์สุข มีจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระเสรี และสดชื่นเบิกบาน

ความหมายตามแบบแผนแท้ตามรูปศัพท์ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 618)

อธิปัญญาศึกษา ศึกษา คือ ปัญญาอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้เกิด ความรู้แจ้งอย่างสูง

อธิปัญญา ว่าโดยรูปศัพท์ที่เคร่งครัด ก็คือ วิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีวิวัฒนาการในด้านวิธีฝึก ปฏิบัติจนเป็นแบบแผนทำนองเดียวกับสมถวิธี แต่เมื่อมองให้กว้างตามสาระและความมุ่งหมาย เรื่องของปัญญาก็ได้แก่กิจการฝึกปรือความรู้ความคิดซึ่งเรียกกันว่า การศึกษาเล่าเรียนทั้งหมด ที่อาศัยกัลยาณมิตร โดยเฉพาะ ครูอาจารย์ มาช่วยถ่ายทอดสละ (ความรู้แบบรับถ่ายทอด หรือ แบบเล่าเรียนสดับฟัง) และความชัดเจนในศิลปวิทยาต่าง ๆ (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 605)

พระวินัยปิฎก (วิ.วิ. 1/778) อธิบายว่า วิปัสสนาญาณ ที่เป็นเครื่องกำหนดอาการ คือ ไตรลักษณ์ ท่านเรียกว่า อธิปัญญา

สุนทร (2541: 493) อธิบายว่า อธิปัญญาศึกษา เป็นการพัฒนาปัญญาโดยการพิจารณาสิ่งทั้งปวง หมายถึงการพิจารณาให้เห็นแจ้งตามไตรลักษณ์ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา อันนำไปสู่การเห็นแจ้งในอริยสัจ 4 โดยลักษณะของการปฏิบัติดังกล่าวนี้ อธิปัญญาศึกษา ก็คือ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานที่เป็นไปเพื่อขจัดกิเลสอย่างละเอียด

ในพระสูตรต้นตปิฎก สามัญญผลสูตร ที่ 2 (ที.เส. /131-138/326-334) แสดงให้เห็นว่า ผลจากการที่จิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ย่อมโน้มจิตเพื่อให้เกิดความรู้ 8 อย่าง ที่เรียกว่าวิชา 8 (สุชีพ, 2537 : 295) ดังความในพระสูตร ดังนี้ คือ

...ภิกษุฉันเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน
 ความสะดวกการงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ย่อมโน้มโน้มจิต ไป เพื่อยุณทัตสนะ
 เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า

กายของเราเนื่แลมีรูปประกอบด้วยมหาภูต 4 ....
 นิรมิตรูป อันเกิดแต่ใจ คือ นิรมิตกายอื่นจากกายนี้
 แสดงฤทธิ์ เธอบรรลุอิทธิวิธีหลายประการ คือ คนเดียวเป็นหลายคนได้
 ทิพย์โสต เธอย่อมได้ยินเสียง 2 ชนิด คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์
 เจโตปริยญาณ เธอย่อมกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นด้วยใจ
 บุปเพนิวาสานุสติญาณ เธอย่อมระลึกชาติก่อนได้ เป็นอันมาก
 รู้จุตติ และ อุปัตติของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยทิพย์จักขุ

อาสวักขยญาณ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกข
 นิโรธคามินีปฏิปทา ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่าเหล่านี้ อาสาวะ...

จากสามัญญผลสูตรที่ 2 นี้จะเห็นได้ว่า ผลแห่งการที่จิตเป็นสมาธิ ซึ่งในสูตรนี้เรียกว่า
 อินทริยสังวรณณ์ เมื่อปฏิบัติสมาธิได้ถึงฌาน 4 สามารถนำไปให้เกิดความรู้ทั้ง 8 โดยสรุปดังนี้
 คือ

1. ฌานทัตสนะ ในอรรถกถา (ที.สี. 11/467 อ.) หมายถึง วิปัสสนาญาณ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542: 360) ขยายความไว้ว่าเป็นฌานในวิปัสสนา หรือ ฌานที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือฌานที่จัดเป็นวิปัสสนา ได้แก่ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจ สภาวะของสิ่งทั้งหลาย ตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลส และกองทุกข์ได้ ในสามัญญผลสูตร กำหนดว่าเป็นการรู้ถึง ภายที่มี มหาภูต 4 อันเกิดแต่มารดาและบิดา และย่อมแตกดับไป และวิญญานที่อยู่ในตัวเรา ก็อาศัยอยู่ในกายนี้

พุทธธรรมพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542: 363-364) แสดงไว้ว่า วิปัสสนาที่ถึง จุดสุดยอดด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณ คือ สัจจานุโลมิกญาณ เรียกว่า วิปัสสนาญาณ 9 มีดังนี้

1) อุทัพพยานุปีสสนาญาณ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า อุทัพพญาณ ญาณอันตามเห็น ความเกิดดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้น และดับสลายไป ๆ ชัดเจน เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบทั่ว สิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้น ครั้นแล้ว ก็ต้อง ดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด เมื่อเกิดการรับรู้หรือเคลื่อนไหวใด ๆ ในแต่ละขณะ ก็มองเห็นนามธรรม รูปธรรม และตัวรู้ หรือผู้รู้ ที่เกิดขึ้น แล้วทั้งรูปธรรมนามธรรมและตัวรู้นั้น ก็ดับไปพร้อมกันทั้งหมด เป็นความรู้เห็นชัดแก่กล้า (พลวิปัสสนา) ทำให้ละนิจจสัญญา สุขสัญญา และอัคตสัญญาได้

2) กังคานุปีสสนาญาณ เรียกสั้นว่า กังคญาณ ญาณอันเห็นตามความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นชัดจนถี่เข้า ก็จะคำนึงเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดจบสิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด

3) ภยคุปป์ภูฐานญาณ เรียกสั้นว่า ภยญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็น ของน่ากลัวคือ เมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลายอันมีแก่สิ่งทั้งปวงหมดทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้อง แตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

4) อาทีนวานุปีศสนาญาณ เรียกสั้นว่า อาทีนวญาณ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนแต่ต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

5) นิพพิทานุปีศสนาญาณ เรียกสั้นว่า นิพพิทาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพิลิดเพิลินคิดใจ

6) มุญจิกัมมตาญาณ ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

7) ปฏิสังขานุปีศสนาญาณ หรือ ปฏิสังขาญาณ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณา กำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

8) สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลางทำเฉยได้ ไม่นิยมยินดีร้าย ไม่ขัดใจคิดใจในสังขารทั้งหลาย ญาณข้อนี้จัดเป็นสีขาปัตตวิปีศสนา คือ วิปีศสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นวุฏฐานคามินีวิปีศสนา คือ วิปีศสนาที่เชื่อมถึงมรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึดหรือออกจากสังขาร

9) ตัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจจ์ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็ไฉน้อมเล่นมุ้งตรงสู่ นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้ อริยสัจจ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปีศสนาญาณ

ต่อจากอนุโลมญาณก็จะเกิดโคตรภูญาณ (ญาณครอบโคตร คือ ญาณที่เป็นหัวต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล) มาคั่นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป โคตรภูญาณนี้ ความหมัดจดแห่งญาณทัสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค 4 หรือมรรคญาณนั่นเอง ซึ่งเกิดถัดจากโคตรภูญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณ ก็เกิดขึ้นในลำดับ

ถัดไปจากมรรคญาณนั้น ๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็นอริยบุคคล ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิขั้นนี้ เป็นอันบรรลุที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิหรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด ถัดจากบรรลุมรรคผลด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้ว ก็จะเกิดญาณอีกอย่างหนึ่งขึ้นพิจารณา มรรค ผล พิจารณากิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพิจารณา นิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่) เรียกชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ

2. นิริมิตรรูป ด้วยใจ คือ การนิรมิตภาพอื่นออกจากกายนี้ ดุจชักไส้จากหญ้าปล้อง ชักดาบจากฝัก
3. แสดงฤทธิ์ หรือ เรียกว่า อิทธิวิธี ได้แก่ การทำคนเดียวเป็นหลายคน หลายคนเป็นคนเดียว ทำให้ปรากฏ หายไป ทะลุฝ่ากำแพง ดำดิน เดินน้ำเหาะ เป็นต้น
4. ทิพย์โสต ได้ยินเสียง ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ และที่เกินวิสัยหูของมนุษย์ธรรมดา
5. เจโตปริยญาณ คือ การรู้ใจของสัตว์อื่น บุคคลอื่น ว่ามีโรคะ หรือ ปราศจากราคะ มีโทสะ หรือปราศจากโทสะ เป็นต้น
6. ปุพเพนิวาสานุสสติ คือ การระลึกชาติในอดีตได้
7. ทิพย์จักขุ คือ มีตาทิพย์ รู้การเกิด-ตายของสัตว์ต่าง ๆ ผู้เป็นไปตามกรรม
8. อาสวกขณญาณ ในที่นี้ประสงค์เอานิพพาน (ที.สี. 11/474 อ.) และรู้ชัดตามธรรม เป็นจริงในอริยสัจ 4 กล่าวคือ รู้ทุกข์มีประมาณใด รู้ในต้นหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ และรู้ชัดซึ่งฐานะที่ทุกข์ และทุกขสมุทัยทั้ง 2 นั้นถึงและดับไป รู้ชัดซึ่งอริยมรรค ที่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พ้นจากอาสวะ 3 ประการ ความหมายของอาสวะ คือ สภาวะอันหมักดองสันดาน, สิ่งที่มีอมพื้นจิต กิเลสขันธ์ไปข้อมใจ เมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ มีดังนี้

กามาสวะ อาสวะ	คือ กาม อาสวะเป็นเหตุอยากได้
ภวาสวะ อาสวะ	คือ ภพ อาสวะเป็นเหตุอยากเป็น
อวิชชาสวะ อาสวะ	คือ อวิชชา ความเขลา

เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ จิตพ้นแล้วจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กर्मที่กระทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอันจะต้องทำเช่นนี้ไม่มีอีก

จากที่นำเสนอมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า ผลจากการทำจิตเป็นสมาธินั้น สามารถน้อมจิตไปเพื่อการต่าง ๆ ได้ถึง 8 ประการ ซึ่งในติสสเมตเตยยสูตรคณิเทศ 7 ตามที่เล่ามาข้างต้น จึงให้เห็นว่าอริปัญญาศึกษา ประกอบด้วยปัญญาอันให้ถึงความเกิด และความดับให้ถึงความสิ้นทุกข์ รู้ชัดในทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ (อริยสัจ 4) ความดับอาสวะ นี่คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ ดังนั้น ในเบื้องต้นตามที่ยกขึ้นมาประกอบตามที่อ้างข้างต้น จะเห็นได้ว่าในวิชา 8 นี้ โดยนัยหนึ่งแล้ว คือ ปัญญาที่เป็นผลจากการปฏิบัติสมาธิ หรืออินทริยสังวร ตามนัยจากสามัญญผลสูตร จนได้ฌานในขั้นจตุตถฌาน แล้วน้อมจิตอันมีอุเบกขาและมีสติแน่วแน่ ไปพิจารณาซึ่งเรียกว่า ญาณ ทำให้เกิดวิชา ทั้ง 8 และสามารถพัฒนาจนกระทั่งเห็นความเป็นจริงในนามรูปที่เป็นสามัญญลักษณะ 3 และรู้ชัดในอริยสัจ 4 นำมาซึ่งความหลุดพ้นจากอาสวะ และดับทุกข์ได้ในที่สุด

ระบบการปฏิบัติ หรือแนวทางการดำเนินชีวิตของบรรพชิตหรือนักบวช ในอริยศีลสิกขา อริจิตสิกขา และอริปัญญาศิกขานี้ ในอัมพกฐสูตร (ที.สี. 11/163/512-513) เรียกผู้ถึงพร้อมด้วยศีลและสมาธิ (ฌาน 1-4) ว่าจรณะ และเรียกผู้เข้าถึงปัญญา หรือญาณทัสสนะ ว่าวิชา ดังนี้

...คุณก่อนอัมพกฐะ ภิกษุเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลอย่างนี้แล ฯลฯ เข้าถึงฌานที่ 1 อยู่ แม่นี้เป็นจรณะของภิกษุนั้น ฯลฯ เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียได้ เข้าถึงฌานที่ 2 ฌานที่ 3 ฌานที่ 4 อยู่ แม่นี้เป็นจรณะของภิกษุนั้น คุณก่อนอัมพกฐะ แม่นี้แลคือจรณะ เธอขอมนำไปอย่างยิ่ง น้อมไปอย่างยิ่งซึ่งจิต เพื่อญาณทัสสนะ แม่นี้เป็นวิชาของภิกษุนั้น ฯลฯ เธอขอมรู้ชัดว่า อย่างอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกไม่มี แม่นี้เป็นวิชาของภิกษุนั้น คุณก่อนอัมพกฐะ นี้แลคือวิชา...

ในอรรถกถา (ที.สี. 11/570 อ.) ศีล 3 อย่าง และฌาน 1-4 เป็นจรณะของภิกษุและปัญญานับแต่วิปัสสนาญาณ เป็นวิชา

ดังนั้น บรรพชิตหรือนักบวช ซึ่งมีระบบการปฏิบัติหรือวิถีชีวิต และสามารถปฏิบัติและ พัฒนาจิตใจถึงระดับปัญญาขั้นสูงสุดได้ชื่อว่าเป็นสูงสุด ผู้สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ประเสริฐสุด ที่เรามากได้ย่นในบทสวดมนต์ที่ว่า “วิชาจรณะสัมปันโน” ซึ่งเป็นผู้มีปัญญาที่รู้เท่าทัน ความจริงของชีวิต (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2538:33-34)

ระบบและวิถีการดำเนินชีวิตของอาคาริยวินัย และอนาคาริยวินัย ตามที่ผู้วิจัย ได้นำเสนอ มาในบทนี้ ทั้งสองระบบมีแนวทางในการปฏิบัติ 2 ลักษณะด้วยกัน (สมเด็จพระญาณสังวร เจริญ, 2536: 6) คือ

1. การปฏิบัติที่ต้องละ หรือปหานวิधि เป็นข้อที่ต้องฝึกหัดละ
2. การปฏิบัติที่ทำให้เกิดขึ้น มีขึ้น หรือภาวนาวิधि เป็นข้อที่ต้องปฏิบัติให้เกิดขึ้นและมีขึ้น

ลักษณะดังกล่าวนี้เรียกว่าเป็นปัญญาชีวิต เป็นการดำเนินชีวิตที่ต้องปฏิบัติด้วยตนเอง และสอดคล้องกับธรรมชาติของชีวิต ซึ่งเป็นแนวคิดในระบบหรือวิถีการดำเนินชีวิตตามหลัก คำสอนของพระพุทธศาสนา